

Geen woorden maar daden

Politieke cultuur en sociale verantwoordelijkheid in het België van 1886

JO DEFERME

wetenschappelijk medewerker
departement Geschiedenis, K.U.Leuven

De jaren 1880 betekenden een ommekeer in de Belgische politieke wereld. Op regeringsvlak werden de liberalen opgevolgd door de katholieken. Ook op beleidsvlak veranderde er één en ander; zo werd onder andere de sociaal-economische problematiek steeds belangrijker. Een goede uiting daarvan vormde de opkomende sociale wetgeving, die in gang werd gezet door de Commissie van de Arbeid. Die was door de regering opgericht na de stakingsgolf van maart 1886. Samen met de troonrede van november 1886 deed de Commissie een aantal concrete beleidsvoorstellen, die niet zo lang daarna ook daadwerkelijk in de praktijk werden gebracht. In 1887 werden de Nijverheids- en Arbeidsraden opgericht, in 1889 was er de wet op kinder- en vrouwenarbeid, in 1903 kwam er de wet op de verzekering tegen arbeidsongevallen, om er maar enkele te noemen.

Over het algemeen wordt de stakingsgolf van maart 1886 beschouwd als het begin van verandering. Die stakingsgolf zou echter niet alleen op institutioneel vlak geleid hebben tot de oprichting van de Commissie van de Arbeid en de daaruit voortvloeiende wetgeving, maar wordt ook op ideologisch vlak aanzien als het moment waarop de burgerij plots de ogen geopend werden (Henry Carton de Wiart, 1945, 80-81, Gérin 1990, 4). Ook in het parlement zou vlak na de stakingsgolf een nieuw discours geïntroduceerd zijn (Weber, 1996, 14). De vraag rijst dan hoe snel dat gebeurde. Natuurlijk kan men opwerpen dat politieke opvattingen altijd geleidelijk veranderen en dat de vraag dus niet aan de orde is. Nochtans zouden de arbeidersopstanden van maart 1886 volgens de meeste auteurs wel degelijk op een brutale, plotse manier een einde gesteld hebben aan de periode van het overheersend 'laissez faire' (Rion in Hasquin en Verhulst, 1989, 178). De vroege sociale wetten en ook de oprichting van de Arbeidscommissie worden dan ook vaak voorgesteld als een gevolg (of uiting) van die plots verspreide nieuwe opvattingen.

Anderzijds is ook wel gesteld dat 1886 misschien wel een acceleratiemoment, maar zeker geen echte breuk vormde (Rion in Hasquin en Verhulst,

1989, 178; Leboutte in Bruwier, 1990, 23), en dat de wetgeving (bijvoorbeeld die van de Nijverheids- en Arbeidsraden) er wel was, maar voorlopig weinig resultaten boekte (Fourier in Fourier en Pector, 1986, 57).

Onze stelling is dat één en ander kan verklaard worden wanneer men een duidelijk onderscheid maakt tussen de politieke daden enerzijds, en de politiek-culturele onderbouw en verantwoording daarvan anderzijds.

Misschien kan het daarom interessant zijn om, in plaats van de Arbeidscommissie en de sociale wetten zelf, aspecten van de politieke cultuur te bestuderen, namelijk de motivatie en argumenten voor of tegen een stellingname in het sociaal-economische debat.

Er is overigens al heel wat geschreven over 1886, maar vooral over manifestaties van de bevolking zelf, over gerechtelijke processen, en ook wel over de daden van de regering, maar veel minder over de diepere beweegredenen van het politieke establishment. Daarom zullen hier op de eerste plaats de (katholieke en liberale) regering en parlementairen aan bod komen; bronnen van meer progressieve krachten buiten de beleidswereld (onder andere de socialisten) zullen alleen ter confrontatie aangehaald worden.

Niet zozeer de politieke *daden* van regering en parlement, maar vooral het *gedachtengoed* dat daaraan ten grondslag lag, zal bestudeerd worden. De spanning tussen beide niveaus is al wel opgeworpen (zie onder andere Nandrin in Kurgan-Van Hentenryk, 1988, 124) maar in verband met 1886 nog niet echt uitgewerkt. De invalshoek hier zal er dus één zijn van politieke cultuur.

Om een beter zicht op dat alles te krijgen, moet eerst verduidelijkt worden wat er bedoeld wordt met 'politieke cultuur'. Die vlag kan immers behoorlijk verschillende ladingen dekken. Het begrip blinkt met andere woorden niet bepaald uit door conceptuele scherpte.

In zijn meest algemene betekenis omvat politieke cultuur 'de subjectieve dimensie van het politieke systeem'. Iets concreter kan het gaan om 'patronen van oriëntaties op politieke objecten' (Righart, 1989, 16), wat wij hier met name invullen als 'de aflijning van het politieke domein': met welke onderwerpen diende de politiek zich bezig te houden (Te Velde, 1997, 398)? Over de verdere invulling en operationalisering van het begrip is er nogal wat gebakkeleid, maar die discussie zou ons te ver afleiden van het eigenlijke onderwerp. Hier zal het begrip op zo'n manier geoperationaliseerd worden, dat niet de wetgeving of het beleid zelf aan bod komen, maar wel de argumentatie daarvoor.

Zoals gezegd, gaat het hier niet over de politieke cultuur van de burgers. Dat was nochtans de focus van wat doorgaans beschouwd wordt als het eerste belangrijke werk over politieke cultuur, *The Civic Culture* van G. Almond en S. Verba. Nochtans verdient ook de politieke cultuur van politici aandacht. Die visie uitte zich met name vanaf 1986, naar aanleiding van enkele colloquia

over het thema van de Franse revolutie en de politieke cultuur (Van de Klashorst in Righart, 1990, 55).

Om onze politiek-culturele vraagstelling hanteerbaar en beheersbaar te houden, zal voornamelijk onderzocht worden waar het politieke establishment precies de verantwoordelijkheid voor de stakingsgolf legde. Waren de stakende arbeiders zelf verantwoordelijk, of werd de oorzaak elders gezocht, en waren de stakers maar hulpeloze figuren in een klimaat? En vooral: oordeelde men dat politieke wereld zelf verantwoordelijkheid te dragen had in zulke sociaal-economische probleemsituaties?

Die vragen zullen besproken worden aan de hand van een chronologische schets van interessante kwesties doorheen het jaar 1886. Een eerste deel reconstrueert ideeën over sociale verantwoordelijkheid in de maanden voor en na de stakingsgolf. Het tweede deel behandelt de politieke vergevingsgezindheid tegenover veroordeelde stakers. In dat deel zal met name uitgebreide aandacht gaan naar een ideologisch vernieuwend voorstel van senator Crocq, dat amnestie vroeg voor alle tijdens de stakingsgolf veroordeelde arbeiders.

1. SOCIAAL-ECONOMISCHE SITUATIE EN OPVATTINGEN OP HET EINDE VAN DE NEGENTIENDE EEUW

De revolutie van 1830 had van België een bijzonder liberale staat gemaakt, volgens sommigen misschien wel de meest liberale ter wereld. Formeel waren alle burgers gelijk, maar in de praktijk stonden de zaken er enigszins anders voor. Het meest bekende voorbeeld daarvan was het kiesrecht, dat door het systeem van de cijns was voorbehouden aan het rijkere deel van de bevolking. Ook op sociaal-economisch vlak bleef de situatie ongunstig voor de armere arbeiders: tot 1914 bleef België het geïndustrialiseerde westerse land waar de werkdagen het langst waren en de salarissen het laagst. Die achterstand op sociaal vlak bracht Marx ertoe België 'het paradijs voor de kapitalisten' te noemen (Desolre in Van der Vorst, 1988, 109). De internationale economische crisis van 1873-1895 leidde dan ook tot uitbarstingen, zoals de stakingsgolf van 1886. Het was zeker niet zo dat er voordien nooit stakingen geweest waren, maar de winter van 1885-'86 had de problemen in al hun scherpste doen aanvoelen (Puissant in Fourier en Pector, 1986, 3-4).

Stilaan werden de levensomstandigheden van de arbeidende klasse onhoudbaar (Leboutte in Bruwier, 1990, 19). Nochtans gaf dat op beleidsniveau geen aanleiding tot meer staatsinterventie. Dat had alles te maken met de heersende liberale visie op sociaal-economische aangelegenheden, die idealen als persoonlijke vrijheid en zelfredzaamheid hoog in het vaandel voerde.

In de periode van 1857 tot 1886 kende het economisch liberalisme in België zijn hoogtepunt. Vanzelfsprekend werd het in de eerste plaats verdedigd door de liberalen. Nochtans was er ook bij hen sprake van een zeker pragmatisch paternalisme. In tijden van crisis, kon de staat immers ter hulp komen door subsidies. Vooral vanaf de jaren 1860 ontwikkelde het paternalisme zich (Gubin in Aerts, 1990, 84-88).

Hoe evolueerde het sociale denken bij de katholieken? In de jaren 1840 was er enerzijds een behoudsgezinde groep die vooral aan de caritatieve actie belang hechtte, en anderzijds een meer progressieve, liberaal-katholieke stroming. Iemand als Edouard Ducpétiaux pleitte zelfs voor politieke emancipatie van de arbeiders en voor sociale staatsinterventie. In de jaren 1850 zwakte de sociale gevoeligheid weer af als gevolg van de heropleving van de economie. Het economisch liberalisme werd nauwelijks in vraag gesteld. De jaren 1860 werden dan weer gekenmerkt door een herleving van het democratisch elan.

In de jaren 1870 werd het corporatisme steeds meer als model gepropageerd, vooral door de fervente antiliberaal, ultramontaanse stroming. De eerste sporen van corporatisme vindt men in de sociale theorieën van de Leuvense hoogleraar Charles Périn. Daarnaast was er ook een belangrijke conservatieve paternalistische strekking, die meestal nog vasthield aan het economisch liberalisme. In de jaren 1890 zouden de corporatisten en de paternalisten in botsing komen met de christen-democratische stroming. Hoe dan ook, de idee van sociale staatsinterventie deed slechts heel geleidelijk haar intrede bij de katholieken (Lamberts, 1992, 50-56).

In feite legden de leidende katholieke kringen zich op sociaal vlak neer bij de principes van de liberaal-economische maatschappijleer. De arbeider, die door geen wet beschermd was, werd daarvan het slachtoffer. Men bleef trouw aan de beginselen van het paternalisme, dat alles verwachtte van de 'goede patroon' en elke staats tussenkomst bij de organisatie van de arbeid verwierp (Luyckx, 1977, 179-180).

Met andere woorden, in de tweede helft van de negentiende eeuw hielden liberale en katholieke machthebbers er op sociaal-economisch vlak een gelijkaardige politieke cultuur op na. Die stelde de opvattingen van het economisch liberalisme nauwelijks ter discussie; de politici kenden zichzelf op sociaal vlak nauwelijks een rol toe. De vraag rijst in welke mate daar in de weken en maanden na de staking verandering in kwam.

2. 1886. DE VRAAG NAAR SCHULD EN VERANTWOORDELIJKHEID

2.1. Kroniek van een aangekondigde dood. De aanloop naar de stakingsgolf

De stakingsgolf van maart 1886 kwam zeker niet uit de lucht gevallen. Ook de maanden voordien kende de Belgische industriële wereld een toenemende onrust, die echter fel contrasteerde met de onbewogen continuïteit waarmee de autoriteiten hun agenda afwerkten.

Zo was er al van midden december 1885 een staking aan de gang in de Gentse Glasfabriek, gericht tegen een daling van het salaris. Ook de passementarbeiders in Brussel gingen in staking tegen een loonverlaging, en in de Henegouwse industrie werden gelijkaardige klachten over het loon geopperd.¹ Maar in de Kamer, wanneer ze tenminste voltallig was, zette men "la vieille parlotte parlementaire"² verder. De volksvertegenwoordigers bespraken en stemden één na één de budgetten, een dans van miljoenen die hen volgens de socialist Louis Bertrand wel scheen te bevallen. Ook in de senaat werd de situatie van de arbeiders volledig genegeerd. De senatoren vonden het duidelijk niet tot hun taak behoren iets te doen voor de arbeiders. "Pour eux, il n'y a rien à faire ... que de laisser faire.", aldus nog Bertrand.³

Half februari werd de situatie heel gespannen, maar de overheid bleef er onbewogen bij. Op dat moment stuurden de arbeiders van de Borinage een brief aan hun collega's in Gent en Vlaanderen, om hen op te roepen zich te verenigen en deel te nemen aan de betoging voor algemeen stemrecht in Brussel op Pinksteren, een oproep die het idee was van De Fuisseaux en Fauviau. De meetings en de conferenties waren niet meer te tellen, maar in de Kamer ging men nog steeds rustig door met het bespreken van de budgetten.

Op het moment dat de stakingsgolf uitbrak, hielden de katholieken op sociaal vlak immers nog grotendeels vast aan het principe "Aimez-vous les uns les autres", dat overigens ook in het parlement uitvoerig aangehaald werd. Aansluiting bij de aspiraties van het volk was er nauwelijks.⁴ Die onverschilligheid van de regerenden moest volgens Bertrand wel leiden tot een uitbarsting van woede en wanorde. Nochtans hadden sommigen de problemen wel zien aankomen, en niet alleen de socialisten. Zo citeert Bertrand de katholiek

1. BERTRAND, *La Belgique en 1886*, tome 1, Brussel, Maheu, s.d., pp. 13-17.

2. id., p. 19.

3. id., pp. 19-20.

4. VERHAEGEN, *Vingt-cinq années d'action sociale*, Brussel, Dewit, 1911, p. 25.

Ducpétiaux en de liberaal De Laveleye die lang voordien al beweerd hadden dat er iets moest gebeuren.⁵

Maar in de parlementaire debatten van die maanden werd er dus nauwelijks over sociale aangelegenheden gesproken. Van echte sociale wetgeving was al helemaal geen sprake; aspecten van weldadigheid kwamen in de Kamer welgeteld twee maal aan bod. Op 19 januari, naar aanleiding van het debat over het budget van justitie, vroegen de afgevaardigden Jamme en Ronse, respectievelijk liberaal en katholiek, subsidies voor weldadigheidsinstellingen. Minister Devolder wilde daar echter niet op ingaan.⁶ Zowat een week later, op 27 januari, greep Woeste die tussenkomsten aan om het systeem van opvangcentra voor bedelaars aan te klagen. Met name werklozen die bij hun gemeente-administratie aanklopten voor hulp, mochten niet zomaar naar zulke opvangcentra doorgestuurd worden. Ze moesten integendeel aangespoord worden om wat beter hun best te doen om wel werk te vinden. De echte pechvogels konden beroep doen op privé-weldadigheid, en pas in allerlaatste instantie op de overheid.⁷

Kortom, sociale aangelegenheden bereikten uiterst zelden de parlementaire agenda, en zelfs wanneer dat wel gebeurde, gaf het geen aanleiding tot veel sociaalvoelendheid.

Begin maart verscheen er een wel bijzonder scherpe aanklacht tegen de situatie van de arbeider,⁸ de *Catéchisme du peuple* van de radicale socialist De Fuisseaux. Naar zijn mening waren zowel liberalen als katholieken in feite gewoon conservatieven.⁹

Verder betoogde De Fuisseaux in zijn pamflet dat de gewone volksman een slaaf was, met als enige plicht te werken, zonder dat die plicht echter gevalideerd werd in een systeem dat volledig rond geld draaide. En aan geld ontbrak het de arbeider nu net, want de bazen konden hem net zoveel uitbetalen als ze zelf wilden.¹⁰ De arbeider was dus volledig overgeleverd aan de willekeur van zijn meerderen.

Het antwoord op De Fuisseaux's tekst bleef niet lang uit. Nog in 1886 verscheen *Le catéchisme du peuple par un de ses amis*, een pamflet dat weliswaar anoniem werd uitgegeven, maar duidelijk gericht was tegen het socialisme. Hoewel erkend werd dat er (levensbeschouwelijke) verschillen bestonden tussen liberalen en katholieken, was de tekst bijzonder mild voor

5. BERTRAND, *La Belgique en 1886*, tome 1, pp. 24-36.

6. *Handelingen Kamer*, 19 januari 1886, pp. 328-329.

7. *Handelingen Kamer*, 27 januari 1886, p. 409.

8. BERTRAND, *Histoire de la démocratie et du socialisme en Belgique depuis 1830*, Brussel-Parijs, Dechenne-Cornély, 1907, p. 384.

9. DE FUISSEAUX, *Le catéchisme du peuple*, Brussel, 1886, p. 7.

10. id., pp.1-14.

beide. Zowel liberalen als katholieken waren gewoon kinderen van hetzelfde land, die voor dat land het beste wilden, zij het op een verschillende manier.¹¹

De mensvisie die uit dit antwoord naar voor kwam, was er geen van een aan willekeur overgeleverd slachtoffer, maar integendeel van een zelfstandig, verantwoordelijk en zelfredzaam individu. De volksman was geen slaaf, zoiets bestond immers niet in een staat waar iedere burger gelijk voor de wet was. Net als iedereen was de volksmens een vrij man met een vrije wil, die volledige verantwoordelijkheid moest dragen voor zijn daden. Ook op sociaal-economisch vlak golden zulke principes. In verband met de afwezigheid van een wet over de salarissen luidde de boodschap immers als volgt:

“Tu es donc à la merci de ton patron?

Non. Si le prix que m’offre le patron ne me convient pas, je cherche un autre patron.

Mais si tu n’en trouves pas?

Je suis forcé, pour le travail comme pour autre chose, de suivre la loi de l’offre et la demande.”¹²

Maar half maart 1886 dachten de arbeiders daar duidelijk anders over. Op 18 maart werd de vijftiende verjaardag van de Commune van Parijs gevierd, ook door een groep anarchisten in Luik. Hoewel noch de organisatoren, noch de politie die dag bijzonder veel gevolg verwacht hadden, zag de stad er in de namiddag niet meer dezelfde uit. Al gauw werd de taal revolutionair, sneuvelden ruiten en vielen er zelfs schoten. De beweging verspreidde zich razendsnel, ook naar andere steden. Maar de werkgevers gaven niet toe aan de eisen van arbeidsduurvermindering en salarisverhoging (Van Santbergen in Bruwier, 1990, 44-45).

Volgens dokter De Camps, auteur van een boek over de sociale toestanden in 1886, waren de stakingen zeker niet vreedzaam. Ze vormden niet de stille wandelingen waaraan ons land al gewoon was geraakt. Nee, het waren echte vandalenstreken die gepaard gingen met brandstichting en plunderingen.¹³

De reactie van overheidswege uitte zich voornamelijk in repressie, die uitgevoerd werd onder leiding van generaal Van der Smissen (Puissant in Van der Vorst, 1988, 82 e.v.). Ook de juridische straffen waren niet mals. Vanaf 24 maart regende het sancties, vaak de maximumstraf (Van Santbergen in Bruwier, 1990, 47).

11. *Le catéchisme du peuple par un de ses amis*, Namen, 1886, pp. 8-9.

12. *id.*, p. 13.

13. DE CAMPS, *L'évolution sociale en Belgique. Ses péripéties au point de vue de classes ouvrières. L'enquête ouvrière de 1886*, Brussel, Bruylant, 1890, p. 94.

Tekenend voor de sfeer die er kort na de staking heerste, is het feit dat zelfs een sociaalvoelend katholiek als Arthur Verhaegen in eerste instantie reageerde "als een angstige, in zijn geprivilegieerde positie bedreigde burger" (De Maeyer 1994, 213).

Heel het politieke establishment was verontwaardigd door de chaos, en zowel de dominante liberalen als katholieken waren het erover eens dat in eerste instantie orde en gezag hersteld dienden te worden. Dat men herstel van de orde prioritair achtte, was overigens volstrekt normaal. Maar veel begrip voor de situatie van de arbeiders kwam ook later nauwelijks tot uiting.

2.2. Qu'y-a-t-il donc à faire? De onmiddellijke reactie van regering en parlement

Dat de absolute prioriteit gegeven werd aan het herstel van de orde, bleek onder andere uit een brief die de koning op 28 maart schreef aan Beernaert, minister van Financiën en regeringsleider. Daarin probeerde de vorst de minister ervan te overtuigen dat de socialisten sterk werden in Gent, en dat hij zich moest voorbereiden op de problemen die daar konden ontstaan. Daarom zou een tweede regiment van de gendarmerie geen overbodige luxe vormen.¹⁴ Tot daar de koning in zijn brief van 28 maart.

Diezelfde dag nog was een heel andere visie te lezen in een artikel van de socialist Jean Volders in *Le Peuple*. De titel "Du sang!" zette de toon voor de inhoud van de tekst. Volgens Volders hadden onze bestuurders nu eindelijk het bloed gekregen waarnaar ze verlangd hadden: "La bourgeoisie avait besoin de ces cadavres, on les lui a jetés! Il faut que la responsabilité du sang répandu retombe sur la tête de ceux qui l'ont fait verser. A chacun sa part."¹⁵

Over de stakende arbeiders sprak hij in heel andere termen; zij waren het slachtoffer van pijnlijk lijden, van honger en van miserie. De arbeidersvrouwen klaagden terecht, hun kinderen weenden; de arme drommels hadden geen andere keuze dan hun bestuurders om hulp roepen. Maar die bleven doof en hadden dus hun verdiende loon gekregen.¹⁶

De bestuurders zelf waren op dat moment echter geenszins overtuigd van hun verantwoordelijkheid op het vlak van de arbeidsverhoudingen. De verhoudingen tussen kapitaal en arbeid werden overgelaten aan het privé-initiatief, de staat had zich daar niet mee te moeien.

14. VAN DER SMISSEN, *Léopold II et Beernaert*, tome 1, Brussel, Goemaere, 1920, p. 83.

15. VOLDERS, "Du sang!", in: *Le Peuple*, zondag 28 maart 1886, p. 1.

16. *ibid.*

Hoe waren de reacties in het parlement? De stakingsgolf vond plaats tijdens de paasvakantie van de volksvertegenwoordigers.¹⁷ Pas op 30 maart vond er voor het eerst na de stakingen een zitting van de Kamer plaats. Veel tijd werd er echter niet vrijgemaakt voor de arbeidersproblematiek. Zo heeft Liebman verontwaardigd opgemerkt dat zoveel vernieling en zoveel bloed de Kamer er slechts toe bracht een kwartiertje van haar tijd aan de kwestie te besteden (Liebman 1979, 58).

Bij liberalen en katholieken heerste er eensgezindheid over wat er gebeurd was en over wat er nu te gebeuren stond. Men beseftte wel dat er een crisis aan de basis van de onrusten lag, maar toch bleven de liberale principes van individuele verantwoordelijkheid dominant. De eigenlijke aanleiding lag bij een kleine groep mijnwerkers. Zij hadden een ongelukkige situatie die heel Europa in de ban hield, misbruikt om een betreurenswaardige wanorde uit te lokken, aldus 'premier' Beernaert.¹⁸ Die interpretatie sloot perfect aan bij de opvattingen van de burgerij over de stakingsgolf, die inhielden dat de verantwoordelijkheid voor de problemen bij de socialistten lag (Gérin in Gerard 1991, 60).

Nochtans werden niet alleen individuen, maar ook de arbeidersklasse als geheel, als klasse tot de orde geroepen. Dat bleek onder andere uit een rapport van de katholiek Bethune en de liberaal Tercelin-Monjot over extra financiële middelen voor getroffen bedrijven:

*"Il est à espérer, messieurs, que la classe ouvrière se montrera reconnaissante des sacrifices que l'Etat s'impose pour relever des établissements industriels où elle peut trouver le salaire qui lui donne le pain quotidien, et que dans un moment d'égarement, séduite par les conseils et les déclarations d'esprits pervers et anarchistes, elle a détruits ou endommagés."*¹⁹

De arbeiders werden dus voor hun verantwoordelijkheid gesteld, hetzij als individuen, hetzij als groep.

De reactie van de maatschappij was er over het algemeen één van verdediging. Volgens Beernaert was die onmiddellijk op gang gekomen, zodat hij op 30 maart tevreden kon vaststellen dat de orde hersteld was.²⁰ Langdurig kon men Beernaerts toespraak over de stakingsgolf overigens nauwelijks noemen; veel sociaalvoelendheid sprak er evenmin uit (Chlepner 1983, 209). Ze was duidelijk geïnspireerd door in industriële milieus gangbare opvattingen (Gubin en Puissant in Despy-Meyer 1996, 29).

17. BERTRAND, *La Belgique en 1886*, tome 1, p. 94.

18. *Handelingen Kamer*, 30 maart 1886, p. 757.

19. *Documenten Senaat*, 30 maart 1886, p. 30.

20. *Handelingen Kamer*, 30 maart 1886, p. 758.

Hoe beschouwde hij de verantwoordelijkheid van de regering bij dat alles? In feite waste hij zijn handen in onschuld. De economische toestand vormde "une situation exceptionnellement difficile et dont la durée dépasse toutes les prévisions".²¹ Prioritair diende de orde hersteld te worden. Daarna kon de overheid wel verdere stappen ondernemen, maar dan met de nodige maturiteit. Niet de arbeiders, maar de industrie diende op de eerste plaats geholpen te worden. Een voorstel om een miljoen extra uit te trekken om de industrie opnieuw op gang te brengen, werd unaniem aanvaard.²² Staatsinterventie in sociale aangelegenheden of in verband met de verhoudingen tussen arbeid en kapitaal bleef uit den boze.

Beernaert bleek in zijn toespraak bijzonder weinig oog te hebben voor de zorgwekkende situatie van de arbeidersklasse (Chlepner, 1983, 209). Hij hanteerde het klassieke vertoog van de bourgeoisie en ook de liberale oppositie diende hem niet van antwoord; de regering werd er zelfs van beschuldigd de 'hulp' te laat gebracht te hebben (Liebman, 1979, 59). Volgens Frère-Orban was de repressie immers te laat op gang gekomen; anderzijds achtte hij de tijd nog niet rijp om de spijtige gebeurtenissen aan een grondig onderzoek te onderwerpen (zie ook Chlepner, 1983, 209)!

Daarop hervatte de Kamer haar 'normale' programma, in casu het budget van Binnenlandse Zaken en Openbaar Onderwijs, waarbij het opviel hoezeer de twee partijen elkaar ervan beschuldigden de vrijheid te vernietigen (Chlepner, 1983, 210).

Heel andere taal stond te lezen in de brief die de Algemene Raad van de BWP op 30 maart aan Beernaert had gestuurd. Daarin werd gesteld dat de arbeidersklasse erg te lijden had, ook onder de steeds zwaardere financiële lasten die haar werd opgelegd. De bestuurders waren enkel bekommerd om de belangen van hun eigen kaste en sloten de oren voor de klachten van het ongelukkige werkvolk. Daarom werd het parlement opgeroepen wat te doen aan de situatie van de arbeiders, in de vorm van economische hervormingen en arbeidsreglementering. Kortom:

*"Le gouvernement et la classe capitaliste dont il est issu doivent écouter ce suprême appel. Ils ont apporté des entraves à l'organisation ouvrière; ils ont, par leur égoïsme, contribué largement à créer la situation actuelle: le temps est venu où ils doivent abandonner la voie dans laquelle ils ont trop longtemps marché."*²³

21. id., p. 757.

22. *Handelingen Kamer*, 12 mei 1886, p. 1223.

23. BERTRAND, *La Belgique en 1886*, tome 1, pp. 95-7.

Eén dag later, op 31 maart, wierpen enkele volksvertegenwoordigers de arbeiderskwestie nog eens op in de Kamer, zonder dat ze daarbij evenwel blijk gaven geluisterd te hebben naar de grieven van de arbeiders. Na een tussenkomst van Bara in verband met openbare werken in (zijn kiesdistrict) Doornik, kwamen de liberalen Gillieaux en Houtart met gelijkaardige vragen over hun regio's. Houtart stelde vast dat de arbeiders, en dan vooral die uit de mijnbouw, geprotesteerd hadden tegen hun te laag salaris. Met recht en rede, aldus Houtart, want wij, die tussen de industriële bevolking leven, begrijpen dat de arbeider van zijn salaris zijn familie niet kan onderhouden. De oplossing die hij daarvoor aanbracht, had echter betrekking op werken aan een kanaal in Henegouwen, en de gevolgen daarvan voor de tewerkstelling. Dat sloot misschien wel aan bij de in die periode steeds groeiende overheidsbemoeienis in de sector van spoor- en waterwegen, maar vormde niet bepaald de belangrijkste eis van de arbeidersprotesten op dat moment.

Op haar eerste zittingsdag besteedde de Kamer dus maar bijzonder weinig tijd aan de stakingskwestie, zonder dat daarbij overigens veel nieuwe geluiden te horen waren. Op de tweede zittingsdag hadden enkele volksvertegenwoordigers het wel over het arbeidersvraagstuk, maar hun motivatie daarvoor sloot nauwelijks aan bij de eisen van de arbeiders.

Ondertussen had de regering wel een initiatief genomen, met de oprichting van de Commissie van de Arbeid.

2.3. Le moment semble donc venu d'étudier ...

Het verantwoordelijkheidsbesef bij de oprichting van de Commissie van de Arbeid

Natuurlijk rijst de vraag in welke mate zo'n initiatief een uiting kon zijn van een nieuwe politieke cultuur, van een veranderd mens-en maatschappijbeeld. Enerzijds was het oprichten van zo'n commissie op zichzelf niet zo nieuw (Gubin in Kurgan-Van Hentenryk, 1988, 93). Anderzijds had deze enquête, in tegenstelling tot vorige, de opdracht zich niet te beperken tot één aspect van de problematiek, maar de gehele situatie van de arbeiders te onderzoeken en remedies voor te stellen.²⁴

Het loont de moeite even stil te staan bij de motivaties voor de oprichting van de Commissie, en bij de argumentatie in verband met de samenstelling ervan.

De Commissie van de Arbeid was opgericht door de katholieke regering, met Beernaert en De Moreau d'Andoy als stuwende krachten. De Moreau,

²⁴. DE CAMPS, o.c., p. 94.

minister van Landbouw, Nijverheid en Openbare werken, was aanhanger van Le Play, met wie hij overigens correspondentie voerde (Mélot, 122), en oprichter en eerste voorzitter van de Société d'économie sociale de Belgique,²⁵ een sociale studiekering die in 1881 van start ging (Lamberts, 1992, 60). Eén van haar spilfiguren, de Leuvense hoogleraar Victor Brants, werd door De Moreau nauw betrokken bij de oprichting van de Commissie van de Arbeid. De Moreau schreef hem in een brief immers dat hij sterk onder de indruk was van diens werk. Hij vroeg Brants dan ook om verdere raad in verband met de oprichting van de Arbeidscommissie, een initiatief waarvan slechts weinigen op de hoogte waren, aldus nog De Moreau.²⁶ Onder invloed van Brants en de Société zou de arbeidsenquête volgens de methode van Le Play uitgevoerd worden. Ze werd opgesteld door Brants en de progressieve Brusselse hoogleraar Hector Denis (Meerts, 1984, 218-219). De voorstellen van de Commissie konden echter niet altijd op een even enthousiaste ontvangst van regering en parlement rekenen (Meerts, 1984, 220).

Regeringsleider Beernaert stond al jaren bekend als sociaalvoelend (Bartelous 1983, 192). Henry Carton de Wiart schreef over hem dat terwijl velen zich beperkten tot repressie, Beernaert achter het sociale gevaar ook het sociale kwaad zag (Carton de Wiart, 1945, 79). De grote kunst van Beernaert bestond erin dat hij de meerderheid die de vernieuwingen een sprong in het onbekende vond, toch wist te overtuigen (Carton de Wiart, 1945, 20). Overigens werd hij beschouwd als een solide persoonlijkheid die kracht uitademde en vertrouwen inboezemde (Mélot, 58).

Dat nam niet weg dat hij na de staking van 1886 ook niet onmiddellijk wist wat aan te vangen. Toen Woeste kort na de stakingen met Beernaert over de miserie van de arbeidersklasse sprak, zou de regeringsleider heel verwonderd gereageerd hebben. Hij zou Woeste wat besluiteloos geantwoord hebben: "Qu'y-a-t-il donc à faire?"²⁷ Ook Beernaert was immers opgegroeid in een milieu waarin ook op sociaal-economisch vlak de zelfredzaamheid primeerde. Toen hij aan zijn carrière begon, vond hij daar de vrijheid aanbeden als een godin, en waarom zou hij geweigerd hebben deel te nemen aan de cultus, aldus Carton de Wiart (Carton de Wiart, 1945, 14). De regeringsleider was aan de macht gekomen met de intentie de vrijheden van de katholieken te beschermen, evenwel zonder die van de liberalen te schaden (Mélot, 63).

²⁵ Edmond CARTON DE WIART, *Auguste Beernaert. Sa vie et son oeuvre*, Gent, Vanderpoorten, 1913, p. 26.

²⁶ Universiteitsarchief K.U.Leuven, *Archief Victor Brants*, P85.

²⁷ WOESTE, *Mémoires pour servir à l'histoire contemporaine de la Belgique*, Brussel, Dewit, 1927, pp. 325-326.

Zijn politieke aanpak was meestal veeleer pragmatisch; hij baseerde zijn wetsontwerpen op geen enkele sociale theorie (Mélot, 126). Van temperament was hij conservatief, en hoewel hij de noodzaak inzag van een bepaalde vorm van democratie, zou hij zich nooit afgekeerd hebben van de waarden van vrijheid en van de bourgeoisie; een bourgeoisie waarvan hij volgens Carton de Wiart en Mélot ten slotte de belichaming was. Beernaert beschouwde de vroege sociale wetgeving zeker niet als een breukmoment, maar veeleer als een logische verjonging van onze wetten (Carton de Wiart, 1945, 20).

Ten slotte nog dit: over de mate van Beernaerts sociaalvoelendheid zijn de meningen niet altijd even eenduidig. Men moet alleszins rekening houden met de mogelijkheid dat de inhoud van zijn toespraken in het parlement niet alleen werd ingegeven door zijn persoonlijke overtuiging, maar veeleer door de functie die hij daar op dat moment bekleedde (zie ook Mélot, 126-127). Dat zou zijn sociale ideeën geremd kunnen hebben. In dat geval blijft zijn houding echter veelzeggend voor de manier waarop hij omging met de heersende politieke cultuur.

Die wilde hij immers niet forceren. Later, toen het klimaat dat meer toeliet, begaf hij zich explicieter op sociaal terrein. Meer dan een decennium na de stakingsgolf begonnen de christen-democraten (Verhaegen, Levie etc.) hun plaats in te nemen in het parlementaire leven. Wanneer ze vergaderden, verkozen ze dat vaak onder leiding van Beernaert te doen; hij was immers de initiator van de sociale wetgeving geweest (Mélot, 185). En toen in april 1907 de kwestie van arbeidsduurbeperving (in de mijnen) werd besproken in het parlement, en regeringsleider De Smet De Naeyer haar afwees omwille van de vrijheid van arbeid, was het Beernaert die weerwerk bood door te stellen dat de vrijheid van arbeid geen sacrosanct principe vormde. De kwestie van arbeidsreglementering had sociaal belang en vereiste dus soms overheids-tussenkomst. Anderzijds gaf Beernaert ook toe dat hij vroeger anders reedeneerde en een fervent verdediger van de vrijheid van arbeid was geweest.²⁸

Op 15 april 1886 werd de Commissie van de Arbeid bij Koninklijk Besluit opgericht. Twee dagen later verscheen dan in het Staatsblad het officiële rapport aan de koning van Beernaert en De Moreau, waarin de oprichting van een commissie werd voorgesteld. Het rapport begon met te bevestigen dat in een vrijheidsregime zoals het Belgische de belangen van alle burgers solidair zijn. Het vormde dan ook een belangrijke taak van de overheid zich met name te bekommeren om de situatie van de zwakkeren, de arbeiders. Nochtans had België zich daar in het verleden ook al op toegelegd, aldus het rapport. De inrichting van maatschappijen van onderlinge bijstand en van de

²⁸. *Handelingen Kamer*, 11 april 1907, p. 913.

werkrechtshouders waren maar enkele voorbeelden. Daarnaast waren er een aantal restrictieve wetten, waarover de arbeiders klaagden, afgeschaft, zoals bijvoorbeeld het coalitieverbod.

Ondanks dat alles stelde het rapport toch dat het probleem van de verbetering van de situatie van de arbeiders meer dan ooit de aandacht moest opeisen. De vrije concurrentie had immers tot onvoorziene moeilijkheden geleid en een antagonisme tussen arbeid en kapitaal gecreëerd. Het moment was dus gekomen om die zaak grondig te bestuderen.²⁹

De problemen werden dus erkend, en zelfs overheidsbemoeienis werd niet uitgesloten. Toch bleef men voorzichtig: het was de bedoeling de kwestie te *bestuderen*.

Ook wat de samenstelling betrof, was het alleszins zo dat de leden zorgvuldig werden uitgekozen. Dat blijkt althans uit een brief die de koning op 16 april aan Beernaert schreef. Daarin verklaarde de vorst zich akkoord met het opnemen van Prins en De Bruyn, maar stelde hij vragen bij een andere persoon (van wie de naam echter niet opgenomen werd). De keuze werd uiteindelijk aan Beernaert gelaten, maar de opname van de persoon in kwestie werd door de koning toch als ongunstig betiteld.³⁰

Wel was het zo dat de doctrinaire liberalen nauw betrokken werden bij het initiatief. Op 4 april vroeg Beernaert immers in een brief advies aan Frère-Orban; hij vroeg hem ook of hij zelf geen deel wilde uitmaken van de Commissie en stelde voor het voorzitterschap aan Eudore Pirmez toe te vertrouwen.³¹

De Commissie werd samengesteld uit gereputeerde parlementairen en economen, zonder dat er rekening gehouden werd met de politieke kleur. Op die manier wilde de regering niet alleen een nuttig maar ook een onpartijdig werk leveren. In de Commissie zetelden inderdaad zowel voor- als tegenstanders van staatsinterventie (Gérin in Bruwier, 1990, 67), maar wanneer men kijkt naar de voorzitter en vice-voorzitter, wordt toch een bepaalde tendens duidelijk. Zo werd het voorzitterschap waargenomen door Eudore Pirmez, notoir voorstander van het 'laissez faire'-principe. In zijn werk over de crisis had hij immers de bekende uitspraak gedaan dat niet de arbeiders, maar de industriëlen het ergste te lijden hadden van de crisis.³² Met andere woorden,

^{29.} *Moniteur belge*, zaterdag 17 april 1886, p. 1453.

^{30.} VAN DER SMISSEN, o.c., p. 88.

^{31.} ARA, *Papiers Frère-Orban*, nr. 479.

^{32.} "C'est la situation des propriétaires et des capitalistes qui est moins bonne, ce sont ceux qui se plaignent et dénoncent la réduction de leurs revenus comme une calamité générale. Rien de pareil du côté des travailleurs, et si, comme toujours, certaines catégories d'entre eux sont dans la gêne, leurs souffrances apparaissent comme des faits exceptionnels." (PIRMEZ, *La crise. Examen de la situation économique de la Belgique*, Brussel, Lebegue, s.d., 1884, p. 50.)

Pirmez was niet meteen een enthousiaste voorstander van sociale wetgeving. Ook de vice-voorzitter van de Commissie, Victor Jacobs, was erg gekant tegen elke aanval op de vrijheid van arbeid (Mélot, 119).

Daarnaast kan men nog opwerpen dat de arbeiders zelf geen rol kregen. Ook in het KB dat de oprichting van de Commissie regelde, verkoos men te spreken over de 'arbeid' in plaats van over de 'arbeiders' (Chlepner, 1983, 210). Men moet er natuurlijk wel rekening mee houden dat de kloof tussen de klassen op dat moment nog erg groot was. Volgens tijdgenoot De Camps nog té groot, wat zich natuurlijk uitte in de arbeidsverhoudingen:

"Combien ils sont rares les maîtres qui recherchent la popularité de bon aloi, qui consentent à frayer avec leurs ouvriers, à exercer dans leurs ateliers une surveillance paternelle, qui visent à étendre, en un mot, leur sollicitude à tous les besoins du travail, dans l'ordre moral et matériel!"³³

Dat bracht De Camps ertoe de samenstelling van de Commissie toch onpartijdig te vinden, ondanks de afwezigheid van de arbeiders. We zullen verder zien dat niet iedereen daar zo over dacht. De Camps was overigens ook de mening toegedaan dat de klachten uitgelokt werden door de BWP. Pas na de oprichting van die partij ging men volgens hem immers de economische waarheid verdraaien onder het mom van een sociale kwestie.³⁴

Hoe reageerden de socialisten? Van in het begin verklaarden socialistische organen dat de Commissie alleen maar voor de vorm was opgericht, en dat ze tot niets zou leiden.³⁵ Ook op het socialistisch congres van 25 en 26 april werd het oprichten van de Commissie gehekeld:

"Le Congrès, tout en regrettant les événements de Liège et de Charleroi, déclare le gouvernement responsable de ces troubles, envoie ses sympathies aux malheureux frères de misère de ces contrées, proteste contre la répression sauvage ordonnée par le gouvernement et contre les illégalités commises par le sieur Vandersmissen. Déclare également que la Commission d'enquête nommée par le gouvernement est inutile, et qu'il y a lieu de prendre des mesures immédiates pour améliorer la situation des ouvriers"³⁶

De christen-democraat Henry Carton de Wiart schreef in zijn politieke memoires, in verband met de Arbeidscommissie, dat bepaalde burgerlijke

33. DE CAMPS, o.c., p. 95.

34. id., p. 177.

35. BERTRAND, *Histoire de la démocratie et du socialisme*, p. 442.

36. ibid.

milieus veeleer bang waren van het sociale gevaar, dan dat ze aandacht hadden voor het sociale kwaad. Sommigen benadrukten dan ook het belang van repressie, anderen zochten de oplossing in de weldadigheid. Maar de jongeren – hij bedoelde de aankomende generatie christen-democraten – keken verder dan dat egoïsme of die palliatieven. Zij beseften dat een nieuwe oriëntatie, een nieuw bewustzijn absoluut noodzakelijk was (Carton de Wiart, 1848, 22). Maar op beleidsvlak hadden zij nog geen invloed.

Tot zo ver de oprichting van de Commissie en de reacties erop. Maar wat voor politieke cultuur bleek er uit de debatten in de Commissie zelf?

Op 28 april namen de plenaire zittingen een aanvang. Om kwart over twee nam De Moreau, minister van Landbouw, Nijverheid en Openbare Werken het woord voor de openingsrede. De toon was meteen gezet. In zijn allereerste rede verklaarde hij immers dat de regering de invloed die sociale wetgeving kon uitoefenen op de arbeidskwestie, zeker niet wilde overdrijven. Bij zulke aangelegenheden hadden privé-initiatieven immers altijd veel meer succes dan verplichtingen opgelegd door de overheid. Daarenboven zouden de Belgen huiverig staan tegenover elke aanval op de individuele vrijheid. De vraag rees dus hoe men regelingen kon treffen zonder te raken aan de vrijheid van de patroons, of aan die van de arbeiders. Toch was er besloten, aldus nog De Moreau, om de zaak te bestuderen, om zo maatregelen te kunnen nemen die dan door het privé-initiatief uitgevoerd konden worden.³⁷ Was in het oprichtingsrapport in het Staatsblad van 17 april de mogelijkheid van overheids-hulp aan zwakkeren nog geopperd, hier was men al heel wat voorzichtiger. Natuurlijk werden er tijdens de vele debatten ook andere stemmen geopperd, maar het is de vraag in welke mate die op beleidsvlak veel invloed uitoefenden.

De kwestie van de deelname van arbeiders is al aangeraakt. Ze is niet zonder belang, omdat ze iets kan vertellen over de mate waarin men de arbeiders daadwerkelijke emancipatie gunde. De participatie van de arbeiders was voorgesteld door Adolphe Prins en Hector Denis (Chlepner, 1983, 211). Denis, socioloog, statisticus en Brussels hoogleraar vertegenwoordigde in de Commissie de socialistische opinie, en toonde zich talrijke keren de spreekbuis voor de eisen van de arbeiders (Chlepner, 1957, 542-543). Op 1 mei wierp hij de kwestie van arbeidersdeelname op tijdens de plenaire zittingen. Hij stelde voor aan elke commissaris een patroon en een arbeider toe te voegen, aangeduid door hun respectievelijke syndicaten. Volgens Dauby zou dat de zaak alleen maar doen aanslepen, omdat de syndicaten nog maar nauwelijks ge-

³⁷. *Commission du Travail instituée par arrêté royal du 15 avril 1886. 4: comptes rendus des séances plénières. Mémoires, rapports, lettres, etc, envisageant la question ouvrière dans son ensemble*, Brussel, Lesigne, 1888, p. 1.

vormd waren in België; daarnaast zouden de arbeiders en werkgevers dan zowel rechters als partij in deze worden. Baron Kervyn de Lettenhove oordeelde dat de regering er goed aan gedaan had de commissarissen in een onafhankelijke sfeer te laten werken, de tegenstellingen tussen arbeiders en patroons zouden alleen maar voor problemen zorgen. Uiteindelijk werd Denis' voorstel over het toevoegen van arbeiders aan de afgevaardigden van de enquêtes door een stemming afgewezen.³⁸ In de praktijk zouden bijvoorbeeld in Gent uiteindelijk toch arbeidersvertegenwoordigingen toegelaten worden.³⁹

Dat nam echter niet weg dat de socialisten bijzonder kritisch bleven tegenover de Commissie. Dat bleek onder andere uit een brief die César De Paepe op 2 juli schreef aan Hector Denis. Daarin stelde De Paepe dat hij Denis bewust wél gefeliciteerd had voor zijn verkiezing in de provincieraad, maar niet voor zijn deelname aan de Arbeidscommissie. Hoewel De Paepe toegaf dat Denis in zo'n commissie in principe meer op zijn plaats zat dan in een provincieraad, had hij hem er liever niet gezien, omdat de samenstelling en werkwijze van de Commissie hem niet bevielen. Een commissie die benoemd werd door dezelfde autoriteit die arbeiders had laten fusilleren, dat vond De Paepe maar al te gek. Bovendien waarschuwde hij Denis dat hij misschien wel wat steun zou kunnen vinden bij Prins en De Laveleye, maar zeker niet bij personen als Jacobs, Pirmez, Debruyn, Montefiore-Levy, Meeus, Malou, Kervyn van Lettenhove en 'T Kint de Rodenback! Van het zootje dat in de Commissie zetelde, kon nu eenmaal niets goed verwacht worden: "La fine fleur de la ploutocratie belge, de la haute bureaucratie, du landlordisme belge et même de la juiverie internationale" (Fourier in Fourier en Pector, 1986, 55).

De oprichting van de Commissie betekende dat de regering de zaak zeker niet op zijn beloop wilde laten. Anderzijds werden de arbeiders zelf niet uitgenodigd. Bovendien had De Moreau al in zijn openingsrede gesteld dat men van regeringsinitiatief zeker niet teveel mocht verwachten. Ook de slotrede van commissievoorzitter Pirmez op 4 juni 1887 was duidelijk niet-interventionistisch geïnspireerd. Pirmez hield er immers aan, die woorden van De Moreaus openingsrede in herinnering te brengen. Volgens Bertrand reflecteerden die woorden nog steeds de toestand van de ideeën die de heersende klasse bij de aanvang van 1886 had. Hij noemde de wetgeving die tussen 1886 en '94 tot stand kwam dan ook "lois anodines, faites à contre coeur."⁴⁰

³⁸. id., pp. 6-8.

³⁹. BERTRAND, *Histoire de la démocratie et du socialisme*, p. 443.

⁴⁰. id., p. 451.

Precies een maand na het begin van de stakingsgolf was er een Arbeidscommissie, maar haar oprichting toeschrijven aan een nieuwe politieke cultuur zou toch wat voorbarig zijn.

Nandrin heeft geschreven dat het hanteren van die specifieke vorm van enquête op zichzelf al een nieuw gegeven vormde, maar ook dat de breuk al heel wat minder duidelijk was wanneer men de voorstellen van de Commissie inhoudelijk gaat bestuderen en aandacht heeft voor de juridische en economische concepten waarnaar ze verwees. De wil om tot oplossingen te komen was zeker aanwezig, maar het accent lag op bescherming en moralisering, en niet op emancipatie (Nandrin in Kurgan-Van Hentenryk, 1988, 124-125).

Voor een goed begrip van de situatie moet men dus een duidelijk onderscheid maken. Enerzijds waren er de beleidsdaden, in casu de oprichting van de Commissie van de Arbeid. Ondanks enige terughoudendheid bij de samenstelling ervan bleek het initiatief toch op vooruitgang te wijzen. Anderzijds bleef de theoretische, politiek-culturele onderbouw grotendeels ongewijzigd.

2.4. En de Kamer, zij ploegde verder. Enkele andere parlementaire initiatieven

In de weken na de stakingsgolf werd het economisch liberalisme door de parlementairen niet in vraag gesteld. Dat bleek onder andere uit de debatten over het budget van het ministerie van Landbouw en Industrie. De katholiek Oscar De Schaetzen verdedigde de visie dat de regering, in verband met de crisis, haar opdracht vervuld had; ze had meer noch minder kunnen doen.⁴¹ De liberaal Neujean benadrukte weliswaar dat de regering aandacht moest hebben voor de arbeiderskwesitie, maar voegde er toch aan toe dat het zeker niet in zijn bedoeling lag de industriëlen iets te verwijten, laat staan de wet van vraag en aanbod artificieel te gaan veranderen.⁴²

Op 29 april vestigde Frère-Orban in de Kamer de aandacht op een wetsontwerp waarin de regering 1 miljoen extra vroeg voor het herstel van tijdens de stakingsgolf vernietigde bedrijven. Volgens Frère-Orban moest er een grondig onderzoek gebeuren naar de algemene economische situatie van het land. Eigenaardig genoeg had hij het alleen over de industrie, hij repte met geen woord over de arbeiders, wat overigens ook gold voor het antwoord van Bernaert.

^{41.} *Handelingen Kamer*, 29 april 1886, p. 1014.

^{42.} *id.*, p. 1019.

Een week later, op 5 mei, sprak Frère-Orban nogmaals over extra middelen voor de industrie. Hij uitte daarbij duidelijk zijn afkeer voor staatsinterventie:

“ On s’imagine beaucoup trop, en cette matière surtout, qu’il faut tout attendre des pouvoirs publics. C’est à la liberté, au contraire, qu’il faut faire appel. (...) L’Etat doit, avant tout, assurer l’ordre et la sécurité.”⁴³

Dat betekende echter niet dat Frère-Orban de sociaal-economische problemen en de rol die de staat daarbij kon vervullen, gewoon negeerde. Op 30 mei gaf hij een redevoering voor de Association de l’Union libérale van Luik. Daarin verweerde hij zich tegen de radicalen, en sprak hij hun bewering tegen dat de liberalen nooit wat voor de arbeiders gedaan zouden hebben. Hij wees erop dat de liberalen de werkrechtshraden hadden opgericht, de wet op de coöperatieve maatschappijen gemaakt, de maatschappijen van onderlinge bijstand georganiseerd, het verplichte werkmansboekje afgeschaft etc. Welke controverses er ook het politieke landschap beheersten, de belangrijkste uitdaging op dat moment vormde de economische problematiek. Daarom had hij ook voorgesteld om de Nijverheids- en Arbeidsraden op te richten.⁴⁴

Het was inderdaad Frère-Orban die in mei 1886 als eerste met een concreet voorstel van sociale wetgeving gekomen was. Hoewel hij duidelijk beweerde de oorzaken van het probleem te willen aanpakken, bleek al gauw dat zijn ideeën voor de arbeiders geen emancipatie zouden betekenen (Gubin en Puissant in Despy-Meyer, 1996, 25-45). Ten eerste schermde hij zich af tegen voorstanders van het algemeen stemrecht, door te stellen dat de sociale problemen in landen met algemeen stemrecht niet minder erg waren. Ten tweede zocht hij de oplossing voor de problemen niet op het sociaal-economische, maar vooral op het morele en cognitieve vlak. Hij oordeelde immers over de arbeider dat “son imprévoyance, son ignorance, ses dissipations ont une part considérable dans les maux dont il est affligé.”⁴⁵

Op de socialisten maakte het voorstel van Frère-Orban alleszins geen indruk. Volgens Louis Bertrand was het weliswaar geen slecht idee, maar kwam het zoals al Frère-Orbans ideeën niet van hemzelf, maar van iemand anders, in casu Hector Denis, die het 15 jaar voordien ontwikkeld had in de krant *La Liberté*.⁴⁶

43. *Handelingen Kamer*, 5 mei 1886, p. 1097.

44. Association de l’Union libérale de Liège, *Discours prononcé par M. Frère-Orban dans la séance du 30 mai 1886*, Luik, Desoer, 1886, pp. 9 en 20.

45. *Documenten Kamer*, 6 mei 1886, p. 157.

46. BERTRAND, *La Belgique en 1886*, tome 2, p. 9.

Maar ook de progressistische liberalen meenden Frère-Orbans voorstel te kunnen doorprikken. Volgens de progressisten had Frère-Orban hen voorheen altijd als radicalen bestempeld, net omdat zij toen een normale arbitrage vroegen tussen arbeid en kapitaal. Dat hij nu zelf met zo'n voorstel aantrad, kwam omdat hij een herziening van de grondwet wilde tegengaan en dus probeerde de liberalen achter zich te scharen.⁴⁷

3. 1886. DE VRAAG OM VERGEVING

3.1. Sire, het volk mort

Terwijl de parlementairen in hun toespraken van april en mei bij hun liberaal-economische ideeën bleven zweren, groeide er volgens Bertrand in die maanden bij de bevolking een toenemende sympathie voor de eisen van de stakers. Heel de bevolking zou achter de zaak van de arbeiders gestaan hebben. Zo werden ze door de molenaars voorzien van meel op krediet, meel die dan door de grote bakkers gratis gekneed werd.⁴⁸ De roep om verandering weerklonk inderdaad steeds luider.

Maar de katholieke wereld aarzelde. Op 2 mei vond er een congres plaats van de Federatie van Kringen, een organisatie die op dat moment eigenlijk de katholieke partij vormde. Daar werd gesteld dat de oplossing voor de sociale kwestie allereerst gezocht moest worden bij het privé-initiatief en de weldadigheid. Wanneer overheidstussenkomst toch onvermijdelijk was, dan moest die zich ervoor hoeden geen afbreuk te doen aan de principes van vrijheid.⁴⁹

Van 26 tot 29 september hielden de katholieken in Luik een congres over de sociale werken. Die bijeenkomst was geen gevolg van de stakingsgolf, maar was al lang op voorhand gepland (Rezsohazy, 1958, 103). Het congres werd georganiseerd door de Nationale Unie voor het Herstel van de Grieven, maar de congresresoluties overtroffen in hoge mate de wensen van de Federatie der Kringen. De katholieke mandatarissen, die niet zo nauw verbonden waren met de Nationale Unie, hadden dan ook begrepen wat hen te doen stond. Slechts weinigen onder hen kwamen naar Luik (Gérin in Gerard, 1991, 62). Uiteindelijk leidde het congres tot heel wat voorstellen, maar het is maar de vraag wat de onmiddellijke invloed daarvan op het beleid was. De algemene conclusie van het congres luidde immers dat men het wetgevend initiatief

⁴⁷. *La Réforme*, 1 juni 1886, p. 1.

⁴⁸. *id.*, p. 6.

⁴⁹. VERHAEGEN, o.c., p. 22.

van de regering niet mocht negeren, maar dat op de eerste plaats belang gehecht moest worden aan het privé-initiatief.⁵⁰ Aangelegenheden zoals het arbeidscontract vormden een zaak van vrije volwassenen, daar had de staat zich niet mee te moeien (Van Santbergen, 1969, 143). Uit één stroming op het congres zou later de christen-democratie ontstaan (Gérin in Bruwier, 1990, 61). Maar op het moment zelf trok katholiek regeringsleider Beernaert uit het congres de les dat de opvattingen van een belangrijk deel van de katholieke bourgeoisie niet van die aard waren dat ze het uitvoeren van sociale hervormingen zouden stimuleren (Mélot, 128).

Volgens Bertrand werd er op het congres wel veel gepraat, maar toonde het ook de onmacht aan van de katholieken om de situatie van de arbeiders daadwerkelijk te verbeteren. De katholieken wisten wel wat er foutliep, maar vergisten zich bij het aanbrengen van remedies. "Pour voir le mal, ils regardent ici-bas, mais pour indiquer les remèdes, ils ont constamment les yeux tournés au ciel!"⁵¹

Op 15 augustus vond in Brussel een grote arbeidersmanifestatie plaats ten voordele van amnestie en algemeen stemrecht. Opnieuw voorzagen de autoriteiten zich op het ergste. Zowel de burgerwacht als de gendarmerie van de Brusselse agglomeratie werd vanaf de 14de 's avonds paraat gehouden.⁵² De autoriteiten stonden de nationale demonstratie toe, omdat men oordeelde dat de sociale onrust op dat moment volledig onder controle was en het parlement niet zetelde (Deneckere, 1997, 247).

Op zondag 19 september vond in het Henegouwse La Hestre een manifestatie plaats ten voordele van amnestie en algemeen stemrecht.⁵³ De eis van amnestie werd inderdaad steeds meer gehoord, ook op een betoging in Charleroi op 31 oktober.

Op 20 oktober gaf Féron, politiek directeur van de progressistische krant *La Réforme*, een lezing voor de Association libérale van St.-Gillis, naar aanleiding van de vervanging van Vandersmissen in de Kamer. Uit die redevoering bleek heel duidelijk hoe de progressisten dachten over de gebeurtenissen van maart 1886. Féron klaagde aan dat België erg achtergebleven was en dus dringend opnieuw moest vooruitgaan. De onrusten van maart hadden geleid tot een schrikwekkende repressie. De onderdrukten hadden zich verzet, waarop ze in inrichtingen geplaatst waren. Daar kwam nog bij dat onze justitie voor financiële misdaden alleen maar illusoire straffen kon bedenken. Féron voegde

⁵⁰. id., p. 51.

⁵¹. BERTRAND, *La Belgique en 1886*, tome 2, p. 161.

⁵². id., pp. 134-5.

⁵³. id., p. 156.

er wel aan toe dat hij de indruk had dat de bourgeoisie eindelijk begon in te zien waarmee ze bezig was, en dat ze ook zelf verantwoordelijkheid te dragen had. Ten slotte had een lid van de vereniging, in naam van een (niet nader gespecificeerde) arbeidersgroepering een petitie ingediend ten voordele van amnestie. Die petitie was rondgegaan en met handtekeningen bedekt.⁵⁴

Was de eis van amnestie dan niet geuit tijdens de werkzaamheden van de Commissie van de Arbeid? Alleszins kwam de vraag aan bod in enkele brieven. Op 26 september 1886 werd ze kort vermeld in een brief van Joseph Vidrequin, "président des Ligues ouvrières".⁵⁵ Ook in een brief van de kleinhandelaars van Charleroi kwam de vraag naar amnestie voor de veroordeelden voor.⁵⁶ Tijdens de plenaire zittingen zelf besteedde alleen Hector Denis er aandacht aan, op 29 oktober:

"Avant tout chose, je demande que la Commission du Travail se fasse l'organe du grand mouvement de pitié qui a été observé au cours de l'enquête et porte au gouvernement un vœu d'amnistie en faveur des malheureux égarés qui ont été condamnés pour avoir participé aux violences qui ont été commises au moins de mars dernier."⁵⁷

Maar dat voorstel van Denis leidde verder nergens toe.

3.2. 9 november: De koning spreekt

In de weken en maanden na november 1886 vertoonden Kamer en senaat zeker geen bijzondere haast om sociaal-economische aangelegenheden aan te pakken.⁵⁸ Nochtans besteedde de troonrede er veel aandacht aan.

In die toespraak bevestigde de koning (en dus de regering) allereerst dat de arbeiderskwestie alle aandacht van de wetgever verdiende, en prees hij het werk van de Commissie van de Arbeid. Misschien had men in het verleden inderdaad te veel gerekend op de principes van de vrijheid, aldus nog de troonrede. Bovendien werd daar aan toegevoegd: "j'ai cru pouvoir me montrer clément envers le plus grand nombre de ces malheureux égarés."⁵⁹ In novem-

54. ARA, *Papiers Frère-Orban*, nr. 175.

55. *Commission du travail. Comptes rendus des séances plénières*. p. lxxi.

56. *id.*, p. lxx.

57. *id.*, p. 18.

58. *Handelingen Kamer*, notice chronologique 1886-87, p. 1-4; *Handelingen Senaat*, notice chronologique 1886-87, pp. 1-2.

59. *Handelingen Kamer*, 9 november 1886, p. 2.

ber had de koning inderdaad al aan heel wat veroordeelden gratie of strafvermindering verleend.⁶⁰ Door zo'n gratieverlening stelde de koning zich vergevingsgezind op tegenover de arbeiders. Anderzijds bleef hij de eigenlijke oorzaak van de rellen zoeken in het gedrag van enkele onruststokers, veel meer dan in de sociaal-economische situatie van de arbeiders: "la responsabilité en incombe surtout à ceux qui les ont provoqué."⁶¹ De troonrede moest symbool staan voor de nieuwe sociale politiek van de regering (Chlepner, 1983, 213), maar nieuwe opvattingen over de verantwoordelijkheid voor de stakingsgolf bracht ze niet echt.

De vorst bleek op dat moment te hopen dat radicalere stemmen in het volk stilaan zouden wegdeemsteren. Vlak na zijn troonrede schreef hij immers een brief aan Beernaert, waarin hij hem meedeelde dat het korte traject van het Paleis der natie naar het koninklijk paleis zonder noemenswaardige problemen verlopen was. De tekst ging als volgt:

"Je rentre en cet instant et prends la plume pour vous dire qu'il n'y a eu aucun incident fâcheux. Peut-être en tout cinquante cris de Vive l'amnistie, Vive Falleur, mais cris honteux, sans écho dans la foule."⁶²

Anderzijds had de koning toch geen echt zelfzekere indruk gemaakt. Zo berichtte La Flandre Libérale de dag nadien dat een opvallend detail in de houding van de koning was geweest, dat hij soms scheen te twijfelen. Het was alsof zijn fysiek leek te zeggen 'ik heb moeite om dit geschrift, dat niet van mijn hand is, te ontcijferen'.⁶³ Blijkbaar wist ook de vorst niet goed wat aan te vangen met de sociale uitdagingen.

Wat dachten de politici over die nieuwe uitdagingen? Mélot merkt op dat de reacties van de parlementairen op de troonrede alleszins niet overenthousiast waren. De toespraak werd immers slechts één keer onderbroken door applaus, op het moment waarop de koning het had over de vernietigende effecten van alcoholisme (Mélot, 123).

Nochtans leek een uitspraak van Beernaert op 16 november veelbelovend: "Nous aurons à discuter de graves intérêts et à entrer, à certain points de vue, dans un ordre d'idées nouveau."⁶⁴ De stelling dat de arbeiderskwestie alle aandacht verdiende, vormde niet echt nieuwigheid. Dat daarvoor een nieuw gedachtengoed wenselijk leek, viel al heel wat meer op.

⁶⁰. *Handelingen Senaat*, 18 november 1886, p. 13.

⁶¹. *Handelingen Kamer*, 9 november 1886, p. 2

⁶². VAN DER SMISSEN, o.c., p. 236.

⁶³. ARA, *Papiers Frère-Orban*, nr. 469.

⁶⁴. *Handelingen Kamer*, 16 november 1886, p. 20.

Op 16 november werd in de Kamer gestemd over de reactie op de troonrede: de katholieken stemden voor, de liberalen tegen. Ook de motivatie die daarvoor gegeven werd, was veelzeggend. De liberaal Bara verweet de regering een gebrek aan initiatieven, maar hij doelde daarmee op militaire aangelegenheden, en vooral op het onderwijs.⁶⁵

Twee dagen later gebeurde in de senaat iets gelijkaardigs. Het belangrijkste bezwaar van de liberalen tegen de regering, aldus Graux, was het onderwijsbeleid: "Je ne compte pas (...) exposer tous nos griefs contre le gouvernement (...) Le plus grave c'est l'exécution de la loi de 1884 sur l'enseignement primaire."⁶⁶ Graux klaagde aan dat de katholieke regering meende sociaal-economische problemen door middel van een Commissie van de Arbeid te kunnen oplossen. Hij achtte de belangen van de arbeidersklasse weliswaar aanzienlijk, maar verweet de regering te pretenderen remedies te kennen om zelf wat te doen aan de verhoudingen tussen arbeid en kapitaal.⁶⁷

Daarop haastte Beernaert zich echter om de positie van de regering te verduidelijken. Verre van haar de pretentie te hebben om zelf de malaise op te lossen! De Commissie diende enkel om de problemen te *bestuderen*. Het enige wat de regering beloofde, aldus Beernaert, was zich ijverig te wijten aan de studie van het probleem, een onderneming waarvoor hij de steun van 'verschillende meningen' (lees: ideologieën) vroeg.⁶⁸ Met andere woorden, Beernaerts exposé was duidelijk liberaal geïnspireerd (Puissant in Van der Vorst, 1988, 85). Hetzelfde gold voor de tekst zelf: "les réformes importantes que le gouvernement lui annonce seront étudiées par elle dans la pensée de concilier la protection due aux faibles avec les principes de liberté, bases de nos institutions."⁶⁹ Conclusie: bij de stemming van de reactie op de troonrede overheerste de levensbeschouwelijke tegenstelling tussen katholieken en liberalen. In verband met sociaal-economische aangelegenheden stonden beide partijen nog eensgezind achter het economische liberalisme.

3.3. Eind november: Amnistie pour tous les condamnés. Een vernieuwend wetsvoorstel van senator Crocq

Kort na de troonrede zou er in het parlement voor het eerst een heel andere stem klinken, in de vorm van een wetsvoorstel van de progressistisch-liberale senator Jean-Joseph Crocq. Het voorstel was des te opvallender omdat het

⁶⁵ id., pp. 18 e.v.

⁶⁶ *Handelingen Senaat*, 18 november 1886, p. 11.

⁶⁷ id., p. 12.

⁶⁸ *ibid.*

⁶⁹ *Handelingen Kamer*, 16 november 1886, p. 18.

plaats vond in de senaat, een instelling waar de interesse voor sociale aangelegenheden in de negentiende eeuw sowieso heel erg gering was (Laureys, 1999, 86). Senator Crocq diende een voorstel van amnestie in voor alle veroordeelden van de stakingsgolf.

Het was overigens niet de eerste keer dat Crocq zich op sociaal vlak deed opmerken in de senaat. Begin 1872, bijvoorbeeld, had de Kamer een wetsvoorstel aangenomen om de leeftijdsgrens op kinder- en vrouwenarbeid te verhogen. De senatoren vonden het op hun beurt weliswaar niet gepast dat jonge kinderen zware arbeid moesten leveren, maar het ging hen toch te ver om te gaan ingrijpen in de arbeidsreglementering. Crocq probeerde de zaak nog te redden met een amendement, maar tevergeefs. Onder het motto dat er niet mocht geraakt worden aan het economisch liberalisme, werd het amendement niet eens in overweging genomen, en ook de wet zelf kwam er niet door (Laureys, 1999, 85).

Ook in het woelige jaar 1886 had Crocq zich niet onbetuigd gelaten. Tijdens de stakingen van januari ontzetten de doctrinairers van de Conseil des Hospices meerdere ziekenhuisdirecteurs uit hun ambt. Onder hen bevond zich ook professor Crocq, die nochtans zoveel diensten aan de wetenschap bewezen had, aldus Louis Bertrand. Als reactie gingen de studenten in staking en weigerden ze hun campus te betreden zo lang hun prof niet terug was. In afwachting gaf Crocq zijn lessen in het nieuwe ziekenhuis van St.-Jans-Molenbeek.⁷⁰

In november kwam de liberale senator dan op de proppen met zijn voorstel amnestie te verlenen aan iedereen die naar aanleiding van de staking een veroordeling had opgelopen. Voor het eerst na de stakingsgolf hoorden Belgische parlementairen een heel andere visie. Was er een nieuwe politieke cultuur in de maak?

In zijn argumentatie uitte Crocq een radicale visie op de verantwoordelijkheid van de stakers. Op 9 november presenteerde hij zijn wetsvoorstel in de senaat. De senatoren Vaucamps en Firmin Mignot verleenden hem daarbij hun steun. Op 18 november bracht Crocq zijn uiteenzetting ter verdediging van de tekst. Om de tekst ook daadwerkelijk door de senaat in overweging te laten nemen, had Crocq de steun nodig van tenminste vier leden. Alleen Albert Vaucamps, Firmin Mignot en graaf Ludolphe De Renesse-Breidbach verleenden hun steun, zodat het voorstel werd afgevoerd, nog voor er een discussie geweest was.

⁷⁰. BERTRAND, *La Belgique en 1886*, tome 1, p. 11.

Nochtans gaf het wetsvoorstel aanleiding tot enkele interessante gedachten. De tekst zelf luidde als volgt:

“Art. 1er. Amnistie pleine et entière est accordée à tous les condamnés pour tous faits relatifs aux grèves et troubles de l’année 1886 et pour tous faits connexes s’y rattachant directement ou indirectement et notamment pour tous les délits de presse qui ont précédé, accompagné ou suivi les événements en question.

Art. 2. A partir de la promulgation de la présente loi, tous les condamnés ou détenus à raison des faits précités seront mis en liberté et les procédures en cours ou qui pourraient encore être entamées seront arrêtées.

Art.3. Le ministre de la justice est chargé de l’exécution de la présente loi.”⁷¹

In het recht van de jaren 1880 werd er vooral amnestie verleend in geval van staatsmisdrijven, zoals samenzweringen tegen de gevestigde macht. Adolphe Prins, een bekend criminoloog van rond de eeuwwisseling, omschreef amnestie als volgt: “L’amnistie est le droit, qui appartient au pouvoir législatif, d’abolir certaines infractions en anéantissant les condamnations auxquelles elles ont donné lieu.”⁷² Amnestie kon alleen verleend worden in het algemeen belang, “pour calmer les passion soulevées.”⁷³ Ze kon gericht zijn op een persoon of op een type van misdaad. Bij amnestie, ten slotte, handelde men alsof de veroordelingen er nooit geweest waren. Dat vormde één van de verschillen met koninklijke gratie, waarbij niet de veroordeling, maar de straf ongedaan gemaakt werd.⁷⁴

Het was dus Crocq die de amnestie-kwestie in het parlement bracht. Wat voor iemand was die Crocq? Jean-Joseph Crocq werd geboren in Brussel op 23 januari 1824 en stierf er op 18 september 1898.⁷⁵ Hij studeerde aan de universiteit van Gent en daarna aan die van Brussel, waar hij in 1848 het diploma van doctor in de geneeskunde behaalde. Ook tijdens zijn verdere leven zou hij het leeuwendeel van zijn tijd aan zijn medische carrière besteden. Als dokter legde hij zich vooral toe op de ‘zwakkeren van de maatschappij’,

⁷¹ *Handelingen Senaat*, 9 november 1886, p. 6.

⁷² Adolphe PRINS, *Résumé de droit pénal. Cours professé à l’Université de Bruxelles*, Brussel, Mayolez, 1887, p. 154.

⁷³ *ibid.*

⁷⁴ *id.*, pp. 154-56.

⁷⁵ “Jean-Joseph Crocq (1824-1898): le touche-à-tout vieux système”, in: HEYMANS, *Ensor et les médecins*, Brussel, ULB, 1997, p. 90; “Le docteur Jean-Joseph Crocq”, in: *Revue de l’Université de Bruxelles*, 1898-1899, jg. 4, pp. 17-18; GOBLET D’ALVIELLA, *L’Université de Bruxelles pendant son troisième quart de siècle 1884-1909*, Brussel, Weissenbruch, 1909, p. 244. De *Biographie nationale* vermeldt ten onrechte 20 september, evenals het volgende werk: “Crocq, Jean-Joseph”, in: Musée Communal de Woluwe-Saint-Lambert, *Une rue de Woluwe-Saint-Lambert porte leur nom*, s.l., s.n., s.d. (1984), p. 9.

met name de armen en de ouderen. In 1855 werd hij benoemd tot professor aan de ULB.⁷⁶ Crocq werd ook voorzitter van de Fédération médicale de Belgique (1865-75). Uit het feit dat hij in 1891 verkozen werd tot buitenlands correspondent van de Académie de médecine de Paris, mag blijken dat hij toch wel enig wetenschappelijk prestige genoot (Leboucq, 1959, 301-303).

Hoe zat het met Crocqs politieke carrière en ideologie? Hij werd senator in 1870 en maakte in die functie deel uit van de commissies voor oorlog (1877), openbaar onderwijs (1878-85), naturalisaties (1882-88), algemeen budget (1883-84) en binnenlandse zaken en openbaar onderwijs (1886-88 en 1892-94) (De Paepe, 1996, 81). Hij hield zich in de senaat vooral bezig met onderwijskwesties⁷⁷ en medisch getinte aangelegenheden zoals hygiëne en alcoholisme (Leboucq, 1959, 303). Op politiek-ideologisch vlak moet Crocq gesitueerd worden binnen de progressistische vleugel van de liberalen (Heymans, 1997, 90).

Crocq toonde zich geen onvoorwaardelijk aanhanger van het 'laissez faire laissez passer'-principe. Het vrijheidsprincipe achtte hij niet alleenzalgmakend, ook een beperkte staatsinterventie kon aanvaardbaar en soms zelfs wenselijk zijn. Die ideeën vertaalden zich naar een bekommernis voor de zwakkeren van de maatschappij, zoals ook uit Crocqs parlementaire activiteiten in de jaren 1880 bleek.

Maar wat is de precieze relevantie van Crocqs progressisme voor de problematiek van verantwoordelijkheid bij stakingen? Dat de progressisten er ook op het gebied van stakingen vooruitstrevende gedachten op na hielden, was al in juli 1877 gebleken uit Jansons parlementaire discours. Na problemen met stakende arbeiders in Verviers, had het stadsbestuur de tussenkomst van het leger gevraagd. Toen Ortmans-Hauzeur die kwestie aan de orde bracht, antwoordde Janson koeltjes: "L'honorable membre est sous l'empire d'idées économiques qui ont disparu. La législation a proclamé le droit de grève."⁷⁸

Ook aan de vooravond van maart 1886 kwam die progressistische tolerantie tegenover stakingen tot uiting. Door het progressistische blad *La Réforme*, bijvoorbeeld, werd heel droogjes bericht over stakingen in Gent in oktober

⁷⁶. Crocqs academische carrière verliep als volgt: dokter met lesbevoegdheid (docteur agrégé) op 23 oktober 1848, assistent-prosector op 24 november 1849, prosector op 14 januari 1850, buitengewoon hoogleraar op 27 december 1855, gewoon hoogleraar op 6 juli 1860 (VAN DER KINDERE, *L'Université de Bruxelles. Notice historique 1834-1884*, Brussel, Weissenbruch, 1884, p. 153).

⁷⁷. CARPENTIER, "Notice sur la vie et les travaux de M. Jean Crocq", in: *Rapport sur l'année académique, 1897-1898*, pp. 67-73.

⁷⁸. *Discours parlementaires de Paul Janson. Tome Ier*, Brussel, Veuve Monnom, 1905, p. 23.

1885, en in New York en verschillende Franse steden in de eerste weken van maart 1886⁷⁹. Precies een week voor de aanvang van de grote stakingsgolf in België, verscheen er op de voorpagina van *La Réforme* een lovend artikel over de nieuwe, meer interventivistische koers die het Engelse liberalisme had gekozen. Wie zich in een penibele situatie bevindt, heeft geen boodschap aan de traditionele liberale principes, zo werd er geredeneerd.⁸⁰

In progressistische milieus werd de staking dus als een volstrekt legitiem middel aanvaard. Anderzijds is er geen enkele aanwijzing dat Crocqs wetsvoorstel over amnestie een groepsinitiatief was. Op het progressistisch congres van mei 1887 werd de eis nog eens te berde gebracht, in telegrammen van een hele reeks werkersbonden. Maar tijdens de discussies zelf werd er geen aandacht meer aan besteed. Voorzitter Janson verduidelijkte dat men de voorrang wilde geven aan het vooraf opgestelde programma, voornamelijk over stemrecht en onderwijs.⁸¹

Crocq was ook vrijmetselaar. Op 26 mei 1853 werd Crocq opgenomen in de Brusselse loge 'Les Vrais Amis de l'Union et du Progrès' (Parisel, 189).

In mei 1886 verscheen een tekst van die loge in het tijdschrift van de Opperraad. Daarin werd duidelijk gesteld dat de miserabele situatie van de arbeiders de echte oorzaak van de stakingen vormde, en dat staatsinterventie dus noodzakelijk was.⁸²

Dezelfde teneur kenmerkte een maand later een verklaring van de sectie 'politieke economie' onder leiding van Fernand Cocq:

"La grande cause des grèves, c'est la misère. La société peut-elle quelque chose pour améliorer le sort de l'ouvrier? Elle a tout au moins pour devoir de l'essayer. Elle doit le relever à ses propres yeux en lui accordant le droit de suffrage et en supprimant l'abus odieux qui fait peser sur l'ouvrier seul les charges du service militaire. Elle doit aussi l'instruire et le moraliser, favoriser la création d'associations ouvrières etc."⁸³

⁷⁹. *La réforme*, jg. 2, nr. 355, maandag 21 december 1885, p. 2; *La réforme*, jg. 3, nr. 68, dinsdag 9 maart 1886, p. 2.

⁸⁰. *La réforme*, jg. 3, nr. 69-70, donderdag 11 maart 1886, p. 1.

⁸¹. *Vooruitstrevend liberaal congres van België. Zittingen van 29 en 30 mei 1887*, p. 26-27.

⁸². "La question ouvrière", in: *Bulletin des travaux du Suprême Conseil de Belgique du 1 novembre 1885 au 1 novembre 1886*, nr. 29, p. 64-65.

⁸³. HENNEBERT, *Aperçu de l'histoire de la loge des Vrais Amis de l'Union et du Progrès Réunis à l'Orient de Bruxelles depuis sa fondation en 1782 jusqu'à l'heure actuelle*, Brussel, Weissenbruch, 1892, p. 78.

Ook op het niveau van de obediëntie, het Groot-Oosten, kwam de kwestie van amnestie bij staking aan bod, zij het vrij laat. Op het algemeen maçonniek congres van april 1886 hield men zich voornamelijk bezig met traditionele, levensbeschouwelijk getinte onderwerpen als onderwijs en godsdienst, en met kieswetgeving. Sociale aangelegenheden kwamen slechts heel zijdelings en bijzonder beknopt aan bod.⁸⁴

De behandeling van de amnestiekwestie gebeurde op het niveau van het Groot-Oosten eigenaardig genoeg pas na Crocqs voorstel in de senaat, namelijk op de negentiende dag van de tiende maand 5886, ofte wel 19 december 1886. Die dag stelde vrijmetselaar Van den Bosch van de Elèves de Thémis voor om de wetgevende kamers ertoe aan te zetten volledige amnestie te verlenen aan de stakers. Daarop volgde een korte discussie, waarin niet verwezen werd naar Crocqs initiatief, maar waarin een lid van de loge Parfaite Union er wel op wees dat zo'n voorstel toch geen steun zou vinden in het parlement (wat bij Crocq inderdaad het geval was geweest). Uiteindelijk werd alsnog een voorstel aangenomen dat 'de wens uitdrukte dat de kamers een wet zouden stemmen, die strekte tot het verlenen van volledige amnestie aan al de veroordeelden voor feiten met betrekking tot de staking van maart 1886'⁸⁵. Uit de discussies kan men wel afleiden dat het idee van amnestie al vóór december leefde in de vrijmetselaarswereld, maar dat het persoonlijk initiatief van Crocq de stappen van de obediëntie voorafging.

Het mag duidelijk geworden zijn dat zijn voorstel behoorlijk radicaal was, zodat de vraag rijst hoe hij het verdedigde. Dat gebeurde in de senaat op 18 november.

3.3.1. *'Les malheureux, les victimes'*

Over de verantwoordelijkheid van het individu

Aan het begin van zijn betoog noemde Crocq de vernielingen die de stakers hadden aangericht "des actes blâmables et antisociaux".⁸⁶ Nochtans betekende dat niet dat hij de stakers zonder meer veroordeelde. Als oorzaak van het probleem, wees hij immers expliciet de crisis aan. Aan de basis van de staking

⁸⁴. Zie voornamelijk: "Appendice. Assemblée générale des Maçons de l'Obédience", in: *Bulletin du Grand Orient de Belgique*, 13de jaargang, 5885-5886, fascicule 1.

⁸⁵. "Amnistie des condamnés à l'occasion des événements du bassin de Charleroi", in: *Bulletin du Grand Orient de Belgique*, 14de jaargang, 5886-5887, fascicule 1, pp. 31-34. Zie ook: M. DESCHAMPHELEIRE, *Geschiedenis van de Belgische vrijmetselarij sinds 1830*, Brussel, Groot-Oosten van België, 1986, p. 246.

⁸⁶. *Handelingen Senaat*, 18 november 1886, p. 14.

lagen dus geen individuele, bewuste actoren, maar wel de economische omstandigheden. Crocq ging daarin zelfs zover de arbeiders expliciet te betitelen als *slachtoffers* van de sociale organisatie.⁸⁷

Met andere woorden, niet de maatschappij moest nu verdedigd worden, maar de arbeiders. Niet alleen waren zij het slachtoffer van de situatie, ze waren ook veel te braaf geweest in hun reactie:

“C'étaient des citoyens réclamant par les voies légales des modifications très modérées, très peu subversives et, selon moi, *insuffisantes* à un état de choses devenu intolérable.”⁸⁸

Verantwoordelijk voor de feiten waren dus zeker niet de arbeiders, die hij ook als ‘ongelukkigen’ bestempelde. De schuld moest veeleer gezocht worden bij de ongunstige omstandigheden van het moment, waardoor de ongelukkigen zich hadden laten meeslepen. Na een harde winter bevond de arbeider zich immers niet meer in staat zijn gezin te voeden. Hij kon vrouw en kinderen niet meer het brood geven waarom ze vroegen. Daaruit besloot Crocq dat, als men dan toch wilde spreken van provocaties, de allereerste provocatie de prikkel van de nood (*l'aiguillon du besoin*) geweest was.⁸⁹

Bovendien bleek de rol van die omstandigheden niet zomaar een versterkende factor geweest te zijn, maar veel meer dan dat:

“Il a fallu autre chose, une cause plus sérieuse que quelques suggestions, qui ne sont pas même bien prouvées, pour *déterminer* la grève et les suites fâcheuses qu'elle a eues.”⁹⁰

Een staking was dus het - door Crocq bijna noodzakelijk geacht - gevolg van de sociaal-economische situatie, en als er dan toch iets of iemand verantwoordelijkheid te dragen had, dan was het de regering. Crocq wees er bovendien op dat ook de koning in zijn troonrede gesteld had dat er iets diende te gebeuren.⁹¹ De vraag rijst hoe Crocq die taken van de overheid verder uitwerkte.

^{87.} id., p. 15.

^{88.} *ibid.*

^{89.} id., p. 14.

^{90.} *ibid.*

^{91.} *ibid.*

3.3.2. *'Eh bien, messieurs, faites quelque chose ...'*
Over de verantwoordelijkheid van de overheid

Crocq vond de aandacht van vroegere regeringen voor de sociale kwestie in het algemeen beschamend. Hij vroeg zich af of het 'cijsregime' zich wel genoeg had ingelaten met het regelen van arbeidsverhoudingen en productie-aangelegenheden, zaken die hij van het allergrootste belang achtte. Zijn antwoord was ondubbelzinnig:

*"Non! Le régime censitaire n'a jamais abordé ces questions."*⁹²

Dat de overheid zich niet met zulke zaken wenste bezig te houden, was onterecht. In verband met de staking van 1886, stelde hij immers nog dat de regering daar minstens ten dele verantwoordelijk voor was.⁹³

Omdat de regering de Commissie van de Arbeid had opgericht, oordeelde Crocq dat ze zijn visie blijkbaar deelde, 'niet alleen in woord, maar ook in daad'. De oprichting van die Commissie toonde volgens hem de legitimiteit aan van de eisen van de arbeiders, en de ijdelheid en nutteloosheid (*inaneité*) van het 'laisser faire'-principe. Hij was ervan overtuigd dat de door de Commissie verzamelde gegevens aantoonde dat er een ander principe nodig was om de verhoudingen tussen kapitaal en arbeid te regelen.⁹⁴

Het belang van die inzichten achtte hij blijkbaar wel bijzonder hoog en absoluut prioritair:

*"La grève a donc eu un résultat des plus considérables et des plus utiles, et je trouve ce résultat tellement grand, que, même en sa présence, je ne regrette pas les désordres qu'elle a amenés à sa suite."*⁹⁵

Ten slotte voegde hij er nog aan toe dat al die zaken niet alleen moesten uitmonden in een verbetering van de arbeidsomstandigheden, maar ook in het algemeen stemrecht.

De rol van de overheid bleef echter niet beperkt tot zulke concrete beleidsdaden. Ze omvatte ook een hoger ideaal, namelijk het teweegbrengen van harmonie en eenheid onder de bevolking.

"Nous devons tâcher, messieurs, d'établir et de maintenir l'union entre tous les citoyens, entre toutes les catégories sociales. Le riche doit être non l'ennemi, le domi-

⁹² id., p.15.

⁹³ id., p.14.

⁹⁴ ibid.

⁹⁵ id., p.15.

nateur ou le tyran du pauvre, mais son ami, son protecteur, son soutien, c'est là un principe vraiment humanitaire et vraiment chrétien."⁹⁶

Als argumentatie voor zijn harmonieuze visie voerde Crocq dus niet alleen humanitaire redenen aan, hij probeerde ook de katholieken voor zich te winnen. Hij pleitte dus blijkbaar niet alleen voor een verzoening van sociale klassen, maar ook van de politieke stromingen. Iets als koninklijke gratie was daarbij duidelijk onvoldoende, want vaak willekeurig. De vergiffenis moest absoluut zijn, de amnestie diende zich uit te strekken over iedereen en elk spoor volledig uit te wissen.

Het belang dat Crocq hechtte aan de harmonie tussen de mensen, bleek ten slotte ook uit de volgende oproep aan zijn mede-senatoren: "Soyons hommes avant tout; soyons compatissants aux souffrances de nos frères, même s'ils ont eu des moments d'égarement."⁹⁷

Concluderend kan men stellen dat senator Crocq duidelijk niet redeneerde in termen van losse, zelfredzame individuen, maar dat hij veel belang hechtte aan maatschappelijke verbanden. In verband met de staking waren het niet de mensen zelf, maar de omstandigheden die hen tot wandaden gedreven hadden. De omstandigheden werden bovendien niet opgevat als een stimulerende, maar als een determinerende factor. Crocq zag het dan ook als de taak van de overheid om daarin tussen te komen, met als uiteindelijk doel de eenheid onder de bevolking te bevorderen. Het contrast met de algemeen verspreide ideeën bij de toenmalige ministers en parlementairen, zoals uiteengezet in het eerste deel, is duidelijk.

Hoe werd Crocqs voorstel ontvangen in de senaat? Na het debat over de troonrede, vatte de senaat de discussie aan over Crocqs wetsvoorstel. Ook hier was Beernaert duidelijk: streng wees hij erop dat het geen zin had de arbeiders valse hoop te geven door ze het hoofd op hol te jagen met onrealistische en utopische denkbeelden. Integendeel, hij achtte het wenselijk de verdediging op zich te nemen van de industrie, die nu toch al sinds jaren gratis ter beschikking stond van de arbeid!⁹⁸

Ook Crocqs opvattingen over de verantwoordelijkheid van de regering vond hij maar al te gek. Wanneer er geplunderd en gestolen werd, wanneer er brand gesticht werd, dan zou dat de schuld zijn van... de regering? Schamper voegde Beernaert daar nog aan toe dat ook de liberale senator Balisaux de regering dankbaar was voor de manier waarop ze snel een einde

^{96.} id., p. 14.

^{97.} ibid.

^{98.} id., p. 15.

gemaakt had aan de chaos, een opmerking die te rechterzijde bevestigende reacties uitlokte.⁹⁹

Dat Beernaerts roep om een nieuw gedachtengoed enkele dagen voordien zeker niet opgevat was zoals Crocq de vernieuwing zag, bleek uit zijn reactie op Crocqs beschuldigingen aan het adres van de regering: "Une affirmation de ce genre, qui se produit *aujourd'hui pour la première fois*, ne comporte pas de réfutation."¹⁰⁰ Daaruit bleek nog maar eens hoe ongewoon en radicaal Crocqs voorstel moet geklonken hebben.

Dat was natuurlijk ook al duidelijk geworden uit het feit dat slechts drie senatoren (Mignot, Vaucamps en Renesse-Breidbach) bereid waren de eigenlijke discussie over het wetsvoorstel te openen. Voor de anderen, katholieken en liberalen, ging het duidelijk allemaal veel te ver. Arbeidersaangelegenheden stonden op dat moment overigens sowieso niet bovenaan op het programma van de senaat, die, meer nog dan de Kamer, huiverachtig stond tegenover het bewandelen van nieuwe wegen (Smets, 1919, 102).

In het parlement zetelden op dat moment, zowel van liberale als katholieke zijde, bijna uitsluitend personen die baat hadden bij niet-gereguleerde arbeid (Laureys, 1999, 84). De heersende politieke cultuur stemde niet overeen met ideeën als die van Crocq. Parlementaire zwaargewichten zoals Woeste, Pirmez en Frère-Orban waren fel gekant tegen alles wat afbreuk deed aan de vrijheid van arbeid (Melot, 119), en hun invloed was niet gering.

Kortom, Crocqs opvattingen over amnestie voor de stakers weerspiegelden de ideeën van België's sociaal meest progressieve krachten.¹⁰¹ De senator had het echter mis toen hij stelde dat de regering zijn visie blijkbaar deelde, niet alleen in woord, maar ook in daad, omdat ze de Commissie van de Arbeid had opgericht. Die daad was inderdaad gesteld, maar het nieuwe discours dat daarmee gepaard had kunnen gaan, bleef achter.

^{99.} *ibid.*

^{100.} *ibid.*

^{101.} Een interessante kanttekening: hoe progressief Crocq ook moge geweest zijn op sociaal vlak, blijkbaar speelde die progressiviteit later, voor de oude Crocq, op wetenschappelijk vlak niet meer onvoorwaardelijk. In enkele geschriften die naar aanleiding van zijn dood verschenen, wordt immers gesteld dat Crocq niet altijd even gemakkelijk meeging met nieuwe ontwikkelingen en disciplines ("Le docteur Jean-Joseph Crocq", in: *Revue de l'Université de Bruxelles*, jg. 4, 1898-1899, p. 157). Hij zou bijzonder sterk aan zijn opvattingen vastgehouden hebben, een gebrek aan soepelheid dat volgens dokter Kufferath echter niet aan een oud man verweten mocht worden (KUFFERATH, "Discours prononcé aux funérailles du Dr. Crocq par M. le Dr. Kufferath, président de la faculté de médecine de Bruxelles", in: *Journal médical de Bruxelles*, 29 september 1898, p. 5).

4. CONCLUSIE

De stakingsgolf van 1886 leidde tot niet te veronachtzamen beleidsdaden. In april richtte de katholieke regering de Commissie van de Arbeid op. In het parlement kwam de sociale kwestie echter nauwelijks aan bod. Wanneer dat heel sporadisch wel gebeurde, zoals bij Frère-Orbans initiatief over de Nijverheids- en Arbeidsraden, bleek er niets van een nieuwe inspiratie. Maar ook uit de motivatie en verantwoording die de regering gaf voor haar sociale actie, bleek sowieso nog bijzonder weinig van een veranderde politieke cultuur.

Inderdaad, de verantwoording en motivatie die op beleidsniveau gegeven werd, wees niet op een breuk in het ideogische kader of in de politiek-culturele opstelling.

In verband met de regering, zei Beernaert expliciet dat er nieuwe ideeën nodig waren, maar uit zijn toespraken bleek niet veel van zulke nieuwe ideeën. In verband met de Commissie van de Arbeid, kan men het gebrek aan participatie van de arbeiders nog begrijpen (daarvoor was het nog te vroeg). Veelzeggend was wél dat enerzijds vele voorstellen aangaande wetgeving gedaan werden, maar dat anderzijds de openings- en slotrede duidelijk bepaald werden door een niet-interventionistisch discours.

In het parlement was de behoudende ideologische tendens het duidelijkst. Zoals gezegd, diende Frère-Orban wel een eerste voorstel van sociale wet in, maar zijn argumenten daarvoor brachten geen nieuw discours. De enige uitzondering was een kort voorstel van Jean-Joseph Crocq (een senator nog wel), maar dat vond zelfs binnen progressistische wereld weinig weerklank. Het sloot nauwer aan bij de opvattingen van de socialisten, maar die waren nog niet doorgedrongen tot het beleidsniveau. Ook binnen de katholieke beleids-wereld kwamen de progressieve krachten nog niet aan de bak.

Hoewel het politieke establishment sociale actie had ondernomen, was er geen breuk op het vlak van de verantwoording daarvan. Misschien kan dat mee verklaren waarom de vroege sociale wetgeving ook niet dadelijk veel resultaat boekte. Dat zou dan veroorzaakt zijn door het gebrek aan enthousiasme en overtuiging waarmee het sociale beleid tot stand was gekomen. De daden waren er wel, maar de verantwoording vertoonde niet veel nieuwe inspiratie.

Het is in elk geval zeer de vraag of men kan stellen dat de leidende burgerklasse in de periode na de stakingsgolf de 'ogen geopend' werden. Misschien kan de oprichting van de Commissie dan ook beter bekeken worden als een pragmatische reactie op een situatie waarin er nu eenmaal iets moest gebeuren, de eigenlijke ideologische en politiek-culturele vernieuwingen volgden pas later en sippelden slechts geleidelijk door.

BIBLIOGRAFIE

Bronnen

- ARA, *Papiers Frère-Orban*.
Universiteitsarchief K.U.Leuven, *Archief Victor Brants (P85)*.
Association de l'Union libérale de Liège, *Discours prononcé par M. Frère-Orban dans la séance du 30 mai 1886*, Luik, Desoer, 1886.
- BERTRAND, Louis, *La Belgique en 1886*, Brussel, Maheu, s.d.
- BERTRAND, Louis, *Histoire de la démocratie et du socialisme en Belgique depuis 1830*, Brussel-Parijs, Dechenne-Cornély, 1907.
Bulletin du Grand Orient de Belgique.
Bulletin des travaux du Suprême Conseil de Belgique.
- CARTON DE WIART, Edmond, *Auguste Beernaert. Sa vie et son oeuvre*, Gent, Vanderpoorten, 1913.
Le catéchisme du peuple par un de ses amis, Namen, 1886.
Commission du Travail instituée par arrêté royal du 15 avril 1886. 4: comptes rendus des séances plénières. Mémoires, rapports, lettres, etc, envisageant la question ouvrière dans son ensemble, Brussel, Lesigne, 1888.
- DE CAMPS, *L'évolution sociale en Belgique. Ses péripéties au point de vue de classes ouvrières. L'enquête ouvrière de 1886*, Brussel, Bruylant, 1890.
- DE FUISSEAUX, A., *Le catéchisme du peuple*, Brussel, 1886.
Discours parlementaires de Paul Janson. Tome Ier, Brussel, Veuve Monnom, 1905.
- GOBLET D'ALVIELLA, *L'Université de Bruxelles pendant son troisième quart de siècle 1884-1909*, Brussel, Weiissenbruch, 1909.
- HENNEBERT, O., *Aperçu de l'histoire de la loge des Vrais Amis de l'Union et du Progrès Réunis à l'Orient de Bruxelles depuis sa fondation en 1782 jusqu'à l'heure actuelle*, Brussel, Weiissenbruch, 1892.
Journal médical de Bruxelles.
La Réforme.
Le Moniteur belge.
Le peuple.
Parlementaire handelingen en documenten. Kamer en senaat.
- PIRMEZ, Eudore, *La crise. Examen de la situation économique de la Belgique*, Brussel, Lebègue, s.d., 1884.
- PRINS, A., *Résumé de droit pénal. Cours professé à l'Université de Bruxelles*, Brussel, Mayolez, 1887.
Rapport sur l'année académique. ULB.
Revue de l'Université de Bruxelles.
- VAN DER KINDERE, Léon, *L'Université de Bruxelles. Notice historique 1834-1884*, Brussel, Weiissenbruch, 1884.
- VAN DER MISSEN, Edouard, *Léopold II et Beernaert: d'après leur correspondance inédite de 1884 à 1894*, tome 1, Brussel, Goemaere, 1920.
- VERHAEGEN, Arthur, *Vingt-cinq années d'action sociale*, Brussel, Albert Dewit, 1911.
Vooruitstrevend liberaal congres van België. Zittingen van 29 en 30 mei 1887, Antwerpen, Mees, 1887.
- WOESTE, Charles, *Mémoires pour servir à l'histoire contemporaine de la Belgique*, Brussel, Dewit, 1927.

Literatuur

BARTELOUS, Jean, *Nos premiers ministres de Léopold Ier à Albert Ier 1831-1934*, Brussel, Editions Collet, 1983.

CARTON DE WIART, Henry, *Beernaert et son temps*, Brussel, La Renaissance du Livre, 1945.

CARTON DE WIART, Henry, *Souvenirs politiques (1878-1918)*, Brugge, Desclée de Brouwer, 1948.

CHLEPNER, B. S., JANNE, H., EWALENKO, R., *Cent ans d'histoire sociale en Belgique*, Brussel, Editions de l'ULB, 1983.

CHLEPNER, B. S., JULIN, A., "Denis (Hector-Achille)", in: *Biographie nationale*, volume XXIX, Brussel, Bruylant, 1957, pp. 542-550.

DE MAEYER, Jan, *De rode baron. Arthur Verhaegen 1847-1917*, Leuven, KADOC-Universitaire Pers Leuven, 1994.

DENECKERE, Gita, *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België (1831-1918)*, Antwerpen-Gent, Hadewijch-AMSAB, 1997.

DE PAEPE, J.-L., *Le parlement belge*, Brussel, Academie royale de Belgique, 1996.

DESOLRE, Guy, "Un siècle de premiers mai et de réduction du temps de travail", in: Pierre VAN DER VORST (ed.), *1886/1887-1986/1987. Honderd jaar Belgisch sociaal recht*, Brussel, Bruylant, 1988, pp. 105-120.

DE SCHAMPHELEIRE, M., *Geschiedenis van de Belgische vrijmetselarij sinds 1830. 150 jaar Groot-Oosten van België*, Brussel, G.O.B., 1986.

FOURIER, Etienne, "La Commission du Travail et l'amorce de la législation sociale", in: Etienne FOURIER, Daniel PECTOR, 1886. *La révolte des damnés de la terre! Le soulèvement ouvrier de mars 1886 dans le pays de Liège et de Charleroi*, Brussel-Charleroi, A.S.B.L. Le Progrès-Fondation Joseph Jacquemotte, 1986, pp. 55-57.

LAUREYS, Véronique, e.a., *De geschiedenis van de Belgische senaat*, Lannoo, 1999.

GERIN, Paul, "1886 et le monde catholique", in: Marinette BRUWIER e.a.(eds.), *1886. La Wallonie née de la grève?*, Brussel, Editions Labor, 1990, pp. 51-70.

GERIN, Paul, "Sociaal-katholicisme en christen-democratie (1884-1904)", in: Emmanuel GERARD (red.), *De christelijke arbeidersbeweging in België*, Leuven, Universitaire Pers, 1991, deel 1, pp. 57-113.

GUBIN, Eliane, PUISSANT, Jean, "Frère-Orban et la 'question sociale'. La création des Conseils de l'Industrie et du Travail (1886-1887)", in: Andrée DESPY-MEYER (ed.), *Frère-Orban et le libéralisme politique*, Brussel, Editions de l'ULB, 1996, pp. 25-45.

GUBIN, Eliane, "Libéralisme économique et paternalisme en Belgique au XIXe siècle", in: Erik AERTS e.a. (eds.), *Liberalism and Paternalism in the 19th Century*, Leuven, University Press, 1990, pp. 82-93.

GUBIN, Eliane, "Les enquêtes sur le travail en Belgique et au Canada à la fin du 19e siècle", in: Ginette KURGAN-VAN HENTENRYK (ed.), *La question sociale en Belgique et au Canada. XIXe-XXe siècles*, Brussel, Editions de l'ULB, 1988, pp. 93-122.

"Jean-Joseph Crocq (1824-1898): le touche-à-tout vieux système", in: HEYMANS, *Ensor et les médecins*, Brussel, ULB, 1997, 90.

LAMBERTS, Emiel (ed.), *Een kantelend tijdperk. De wending van de Kerk naar het volk in Noord-West-Europa*, Leuven, Universiteitspers, 1992.

LEBOUCQ, G., "Crocq (Jean)", in: *Biographie nationale*, volume XXX, Brussel, 1959, pp. 301-303.

LEBOUTTE, René, "A propos de la condition ouvrière en Wallonie, fin 18e-19e siècles", in: Marinette BRUWIER e.a.(eds.), *1886. La Wallonie née de la grève?*, Brussel, Editions Labor, 1990, pp. 7-24.

LIEBMAN, Marcel, *Les socialistes belges 1885-1914: la révolte et l'organisation*, Brussel, Vie ouvrière, 1979.

LUYKX, Theo, *Politieke geschiedenis van België, van 1789 tot 1944*, Amsterdam-Brussel, Elsevier, 1977.

MEERTS, Kristin, *De Leuvense hoogleraar Victor Brants: een brugfiguur in het sociaal-katholicisme; sociale ideeën tussen katholieke romantiek en realisme (1856-1891)*, Leuven, Historica Lovaniensia, 1984.

MELOT, Auguste, *Cinquante années de gouvernement parlementaire*, s.l., Les Editions Rex, s.d.

Musée Communal de Woluwe-Saint-Lambert, *Une rue de Woluwe-Saint-Lambert porte leur nom*, s.l., s.n., s.d. (1984).

NANDRIN, Jean-Pierre, "La laborieuse genèse du droit social belge: une utopie récupérée?", in: Ginette KURGAN-VAN HENTENRYK (ed.), *La question sociale en Belgique et au Canada. XIXe-XXe siècles*, Brussel, Editions de l'ULB, 1988, pp. 123-137.

PARISEL, Walter, *Histoire de la R. Loge Les Vrais Amis de l'Union et du Progrès Réunis 1892-1980*, s.l., s.n., s.d.

PUISSANT, Jean, "Introduction", in: Etienne FOURIER, Daniel PECTOR, 1886. *La révolte des damnés de la terre! Le soulèvement ouvrier de mars 1886 dans le pays de Liège et de Charleroi*, Brussel-Charleroi, A.S.B.L. Le Progrès-Fondation Joseph Jacquemotte, 1986, pp. 3-5.

PUISSANT, Jean, "1886. La contre-réforme sociale?", in Pierre VAN DER VORST (ed.), *1886/1887-1986/1987. Honderd jaar Belgisch sociaal recht*, Brussel, Bruylant, 1988, pp. 67-100.

REZSOHAZY, Rudolf, *Origines et formation du catholicisme social en Belgique. 1842-1909*, Leuven, Publications Universitaires de Louvain, 1958.

RIGHART, Hans, *Politieke cultuur: een omgevingsverkenning. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de Geschiedenis van de Middeleeuwen, in het bijzonder die der interne politieke verhoudingen, aan de R.U.U., 22 september 1989*, Boom Meppel, 1989.

RION, Pierre, "Het sociale vraagstuk", in: Hervé HASQUIN en Adriaan VERHULST, *Het liberalisme in België: tweehonderd jaar geschiedenis*, Brussel, Delta, 1989, pp. 175-182.

SMETS, Georges, *La réforme du sénat*, Brussel-Parijs, Lebègue, 1919.

TE VELDE, Henk, "Politieke cultuur en politieke geschiedenis", in: *Groniek*, jg. 30, nr. 37, 1997, pp. 391-401.

VAN DE KLASHORST, Gert Onne, "Politieke cultuur: het klassieke begrip en een nieuwe werkdefinitie", in: Hans RIGHART, *De zachte kant van de politiek: opstellen over politieke cultuur*, 's Gravenhage, SDU, 1990, pp. 51-65.

VAN SANTBERGEN, René, *Une bourrasque sociale. Liège 1886*, Luik, Editions de la Commission communale de l'histoire, 1969.

VAN SANTBERGEN, René, "La grève de 1886", in: Marinette BRUWIER e.a. (eds.), *1886. La Wallonie née de la grève?*, Brussel, Editions Labor, 1990, pp. 41-50.

WEBER, Donald, *Homo criminalis. Belgische parlementsleden over misdaad en strafrecht 1830-1940*, Brussel, VUBPress, 1996.

Non des mots, mais des actes.
Culture politique et responsabilité sociale dans la Belgique en 1886

JO DEFERME

RÉSUMÉ

Après la vague de grèves de 1886, une législation sociale apparaît peu à peu en Belgique. Un mois à peine après les troubles, le gouvernement catholique institue la Commission du Travail, qui propose une série de mesures concrètes. On a souvent prétendu qu'au plan idéologique, mars 1886 a en quelque sorte ouvert les yeux de la bourgeoisie: le renouveau politique s'appuierait sur un véritable changement idéologique. Le présent article développe une approche politico-culturelle en vue de tester cette interprétation. Il s'attache moins à examiner les modifications institutionnelles qu'à cerner leurs motivations. Concrètement, une notion comme celle de responsabilité y occupe une place centrale: à qui les acteurs politiques attribuent-ils la responsabilité des troubles sociaux? Et surtout, dans quelle mesure réserve-t-on un rôle à l'Etat dans l'issue à donner au problème? Il s'agit d'appréhender ainsi les conceptions de l'establishment politique et des décideurs, en l'occurrence celles des ministres et des parlementaires. Nous examinons d'abord quelle était la situation durant les mois qui précèdent la vague de grèves. Il apparaît que, dès avant mars, une protestation sociale est en train de se développer, alors que le parlement achève tranquillement la réalisation de son programme. Aucun changement ne se produit dans le discours libéral anti-interventionniste. La réaction immédiate du gouvernement et du parlement, après les grèves, repose sur le même système de valeurs. Point d'idées nouvelles non plus pour justifier la création de la Commission du Travail, ni pour motiver différentes initiatives parlementaires prises à la même période.

Cependant, au sein de la population, l'appel à des mesures de grâce retentit de plus en plus. Concrètement, une amnistie est demandée pour les travailleurs condamnés pendant les grèves. Cette revendication est également lancée durant les travaux de la Commission du Travail, mais elle demeure sans suite. En revanche, dans son discours du trône, le roi affirme qu'il s'est déjà montré clément à l'égard d'un certain nombre de condamnés, mais il continue à attribuer les problèmes sociaux à l'action de quelques meneurs, et non à la situation socio-économique. Il faut attendre une initiative législative du sénateur Jean-Joseph Crocq, en novembre 1886, pour voir apparaître, pour la toute première fois, un discours nouveau. Toutefois, ce dernier se heurte à un mur d'incompréhension chez les autres membres de la haute assemblée.

Bien que le gouvernement ait pris assez tôt des mesures après la vague de grèves, il serait erroné d'en déduire que ces dispositions se fondaient sur une

nouvelle culture politique ou sur d'autres conceptions socio-économiques. Les dirigeants ont réagi parce qu'ils ne pouvaient faire autrement, mais leur culture politique et leurs mobiles idéologiques sont demeurés largement inchangés dans le courant de l'année 1886.

No words, but action.
Political culture and social responsibility in Belgium in 1886

JO DEFERME

SUMMARY

After the strike wave of March 1886, Belgium witnessed the growth of social legislation. Immediately after the social upheaval the catholic government installed the Commission du Travail. One often reads that the strikes, not only instigated such new policies, but also raised the social consciousness of the bourgeoisie. In that view, bourgeois eyes were suddenly opened after March 1886, also ideologically speaking. To test that interpretation, this article takes on the viewpoint of political culture. Instead of only looking at concrete (institutional) policy moves, we have chosen to study the motivation and justification that was given for them, and thus the political culture underlying actual policy. Did anything change in the reception of notions such as responsibility? Who was considered responsible for the social troubles? The political culture to be studied here, is that of the political establishment, being parliament and government, thus, 'the ones in charge'. Thus, the main question of this article is whether their willingness to innovate policy was accompanied by deeper changes in ideology and political culture.

It appears that, although the first months of 1886 already saw social protest, parliament unmovedly continued its traditional programme and its debates dominated by economic liberalism. The immediate reaction to the wave of strikes still stuck to those values. In April 1886 the government installed the Commission du Travail, but even that initiative was not supported by a new value pattern. The absence of such a changed value pattern was reaffirmed in other parliamentary initiatives.

Increasingly, calls for forgiveness and amnesty for condemned strikers were being heard. The issue of amnesty was even raised in the Commission itself, but was rejected by all members except two. Early November, in his Address from the Throne, the king asserted that he had already proven to be forgiving, but in his speech he did not display any sign of new motivations or a changed political culture. Instead of looking at socio-economic causes, the king attributed the troubles to a few trouble-makers. New ideas were uttered for the first time in a proposal by senator Jean-Joseph Crocq. Still, Crocq's initiative was blocked by a wall of parliamentary and governmental incomprehension and disagreement.

Although the policy-makers took initiatives fairly quickly after the troubles, it would be wrong to conclude that these initiatives were rooted in a changed political culture or in new socio-economic ideas. Policy *did* react to the strike

wave, but that reaction was pragmatic: there simply was no way around it any longer. Still, in the course of 1886, political culture and ideological motivations remained largely unchanged; they took far more time to evolve.